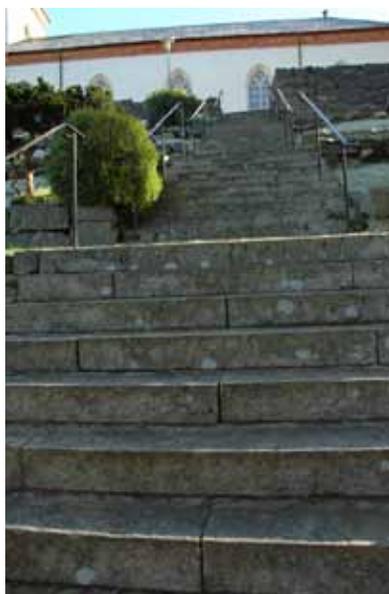

Bevarande- och Utvecklingsplan

ASKIMS SÖDRA KYRKOGRÅRD

INNEHÅLL

INLEDNING

HISTORIK

INVENTERINGSRESULTAT

FÖRSLAG PÅ BEVARANDE OCH UTVECKLING

INNEHÅLL

INLEDNING

HISTORIK

INVENTERINGSRESULTAT

BEVARANDE & UTVECKLING

INNEHÅLL

INLEDNING

SYFTE OCH MÅL.....	6
OMFATTNING	6
METOD.....	6
UPPLÄGG	6
REVIDERING	7
MEDVERKANDE.....	7
KÄLLOR	7
KARAKTÄRSBESKRIVNING	10
VÄRDEBESKRIVNING.....	11
RIKTLINJER.....	12

SYFTE OCH MÅL

Bevarande och utvecklingsplanen (Bou) för Askims södra kyrkogård har utvecklats för att fungera som arbetsredskap och samlat kunskapsunderlag för den långsiktiga förvaltningen och driften av kyrkogården.

Målet är att planen ska fungera som en visuell och praktisk vägledning vid beslut som rör framtida vård- och underhåll samt utveckling av kyrkogården.

Askims södra kyrkogård ska bevaras och utvecklas med utgångspunkt från den struktur och den karaktär som finns inom de olika kvarteren.

Den övergripande målsättningen för Göteborgs kyrkogårdar är att bevarande och utveckling ska ske med utgångspunkt i varje kyrkogårds utvecklingshistoria och karaktär. När de individuella målen fastställts och beaktats minskar risken att kyrkogårdarna likriktas samtidigt som beslutsprocesser för drift och underhåll av varje kyrkogård förenklas.

OMFATTNING

Planen innehåller fakta om den historiska utvecklingen, värdebeskrivningar med tyngdpunkt på kulturhistoriska värden, inventering av kulturgravar och växtlighet

samt beskrivningar av kyrkogårdens befintliga utformning med problem och brister. I visuella planer redovisas mål- och riktlinjer samt förslag till åtgärder för bevarande och utveckling av kyrkogården.

METOD

Göteborgs stadsmuseum genomförde en inventering av Askims kyrkogårdar 1999. Där presenterades kyrkogårdens historik och karaktärisering samt sammanfattande beskrivningar av gravvårdar tillsammans med kulturhistorisk bedömning och bevaranderiktlinjer. Detta har legat till grund för Bou 2011, som uppdaterat och vidareutvecklat underlaget. (För förstahandskällor se källhänvisning i Rapport 13).

Kompletterande okulära platsinventeringar samt arkivstudier har utförts. Planstudier har också varit till hjälp för att få förståelse för området.

Göteborgs kyrkogårdsförvaltnings inventering av träd, som färdigställdes under 2008 har varit till hjälp för framtagandet av förslaget till utveckling av vegetationen.

Efter inledande platsbesök och tidiga förslagsskisser har en diskussion förts med ansvariga och anställda på kyrkogården.

Utefter detta har idéerna reviderats och förslag för bevarande och utveckling har tagits fram.

UPPLÄGG

Bou 2011 inleds med en karaktärs- och värdebeskrivning samt påföljande riktlinjer för bevarande, följt av en kortfattad historik.

Därefter redovisas inventeringsresultaten över Askim södra kyrkogårds gravvårdstyper samt över kulturhistoriskt intressanta gravvårdar med fokus på vård och underhåll samt värdebeskrivning av de Kulturgravar som fram till och med år 2011 har återlämnats till förvaltningen. Dessutom redovisas inventeringsresultat av kyrkogården i sin helhet avseende vegetation, gångar, murar mm. Med illustrationsplaner och fotografier beskrivs och analyseras kyrkogårdens utformning, eventuella skador och brister. För att komplettera den kulturhistoriska inventeringen från 1999 har stor vikt lagts vid träd och växter vars arter redovisas i löptext, förteckningar och plankartor.

Härefter följer på motsvarande sätt förslag till åtgärder redovisade för kyrkogården i sin helhet. Bevarade historiska avtryck har beaktats vid förslagen, som exempelvis

omfattar generella anvisningar för artval vid förnyelse av trädbestånd och planteringar, justeringar av gångvägar och murar samt utvecklingsåtgärder för gravvårdar av kulturhistoriskt värde.

REVIDERING

Planen bör revideras i sin helhet en gång per mandatperiod och minst vart 10:e år för att hållas aktuell. Revidering bör ske i samspråk med verksamhetsledare och personal på Göteborgs kyrkogårdsförvaltning.

MEDVERKANDE

Denna handling har upprättats på uppdrag av Göteborgs Kyrkogårdsförvaltning. Projektet har genomförts av bebyggelseantikvarie Sofia Larsson, trädgårdsmästare Peter Svenson samt ljusarkitekt Parviz Dadgostar.

Uppdraget utfördes under 2011 och reviderades under hösten 2012.

KÄLLOR

Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) är arkiv för Riksantikvarieämbetet, RAÄ och Statens historiska museer. ATA har fotografier och en del ritningar som är indelade i olika samlingar efter fasta fornlämningar, kyrkor och profana byggnader.

Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar. Utgiven av Centrala Gravvårdskommittén 2007.

Hoberg, B "Vägledning för inventering av kyrkogårdar och begravningsplatser". Arbetshandling 1985-03-18, 1990-01-12.

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning och Göteborgs stadsmuseum 1999. *Kulturhistorisk inventering av Göteborgs kyrkogårdar, Rapport 13, Västra Frölunda och Askims kyrkogårdar.*

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning 2008, *Trädinventering.*

Bucht, Eivor (red.), 1982, *Kyrkogårdens gröna kulturarv*, Alnarp .

Riksantikvarieämbetets Bebyggelseregister, Askims kyrkogård.
www.bebyggelseregistret.raa.se

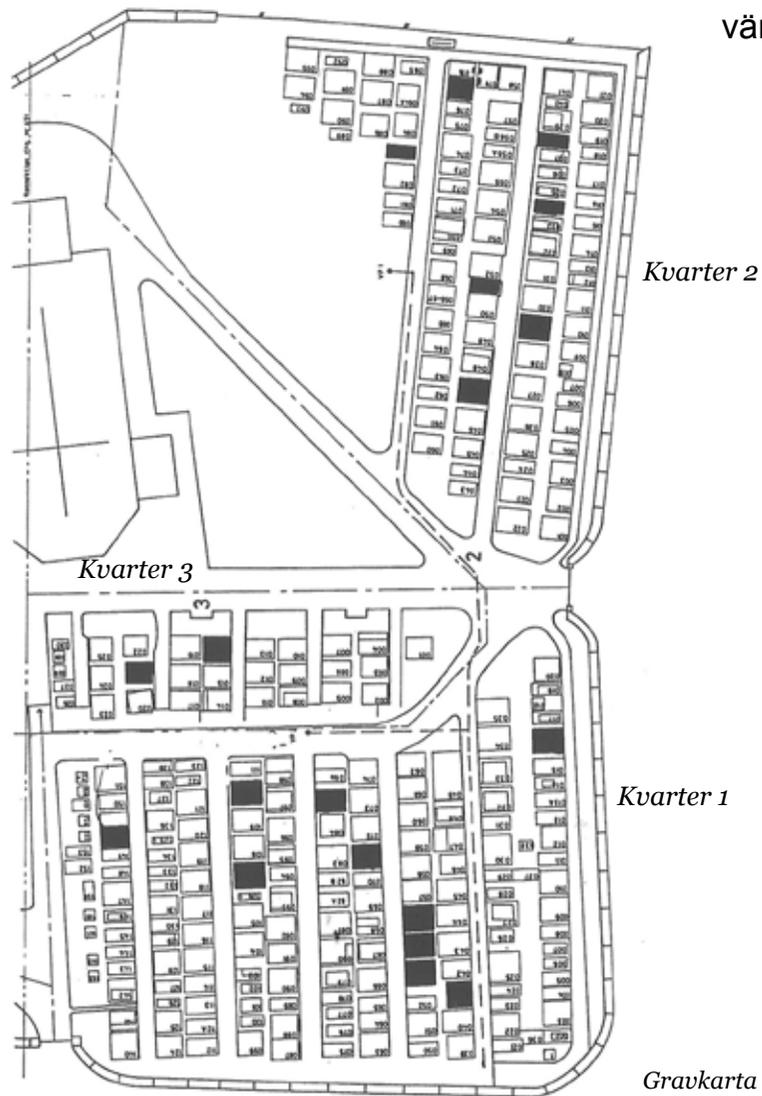
Muntliga källor

Marie Louise Nord, Göteborgs kyrkogårdsförvaltning.

Jaana Rintala Berndtsson, Göteborgs kyrkogårdsförvaltning.

Rolf Bergström, Göteborgs kyrkogårdsförvaltning.

Elise Nässén, Göteborgs kyrkogårdsförvaltning.

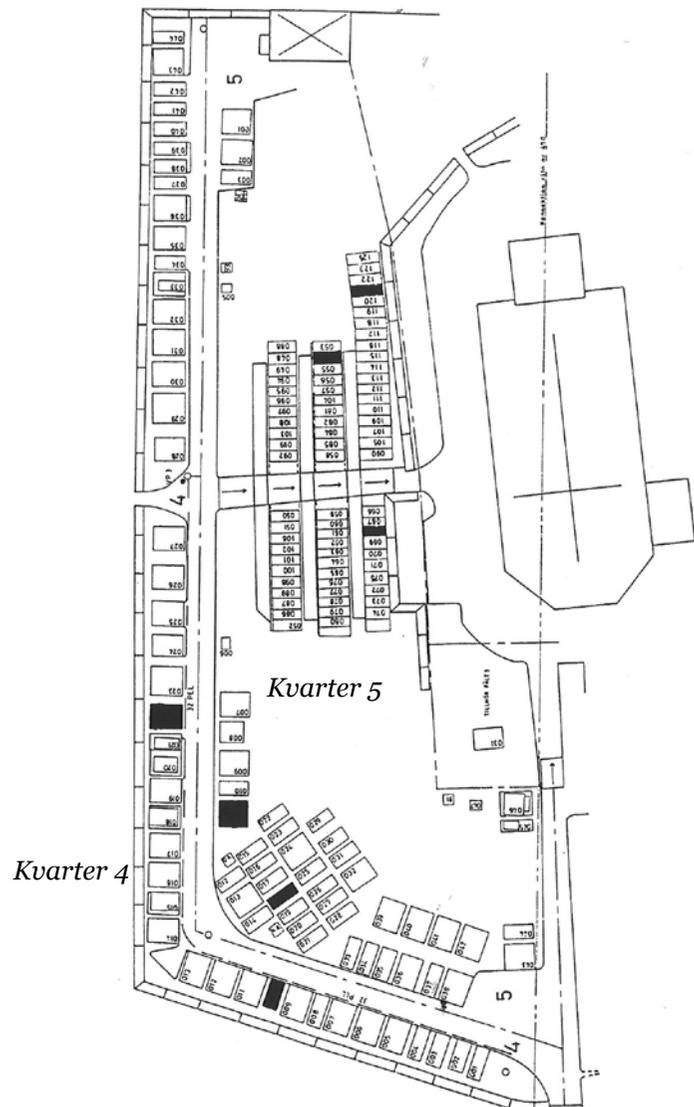
Gravkartor med de kulturhistoriskt värdefulla gravarna utmärkta

Kvarter 1

Kvarter 2

Kvarter 3

Gravkarta med utpekade kulturhistoriskt värdefulla gravar på Askim södra kyrkogård, kvarter 1, 2 och 3.

Gravkarta med utpekade kulturhistoriskt värdefulla gravar på Askim södra kyrkogård, kvarter 4 och 5.

KARAKTÄRSBESKRIVNING

Miljö

Askims kyrka och södra kyrkogård ligger högt belägen på en ås väster om väg 158 Säröleden i höjd med Hovåsmotet. Högt växande träd omsluter kyrkan. Området norr om kyrkan är bebyggt med villor. Intill kyrkogårdens östra mur passerar den gamla Särövägen. Närmast kyrkan åt öster breder kyrkogården ut sig, åt väster lutar marken brant nerför och har terrasserats upp på senare år. Kvarter 1 och den utvidgade delen av kyrkogården ligger betydligt lägre ner placerad i terrängen än kyrkan.

Övergripande karaktärisering

Askims kyrka med kyrkogård är omgärdad av en kallmurad skalmur i dess östra och södra del närmast kyrkan. Utmed den senare utvidgade delen väster och norr nedanför kyrkan löper en något lägre mur. Åt nordost är höjdskillnaden flera meter ner i terrängen där bl a rester från en äldre vägsträckning finns. Ett svartmålat smidesstaket avgränsar mot branten.

I murens östra, södra och västra del finns entréer varav det finns äldre smidesgrindar i den östra och södra entrén.

Kyrkan omges av grustäckta gångstigar. Närmast kyrkan åt öster består av en stor gräsyta och högväxta lövträd.

Kvarterens karaktär

Kyrkogården är indelad i fem kvarter för kistgravar samt en urnlund. Kvarter 1 - 3 är placerade nära kyrkan varav 1 och 2 utgör den ursprungliga kyrkogården.

Kvarter 1 är kyrkogårdens största, den är kompakt uppbyggd med tätt stående gravar i raka led. Variation förekommer i gravvårdarnas placering i väst - östlig riktning, men de flesta är riktade åt öster. Kvarteret domineras av kistgravar, men det finns några urngravar i dess västra och östra del. Här finns kyrkogårdens mest framträdande och påkostade gravanordningar. Det finns gravar från tiden kring kyrkogårdens tillkomst fram till idag.

Kvarter 2 ligger placerad utmed kyrkogårdens östra mur intill den gamla Särövägen. Gravvårdarna är placerade i raka led med undantag för gravarna närmast kyrkan, intill sluttningen upp i terrängen som har en något friare placering. Många är från modern tid. Det finns tre järnkors inom kvarteret.

Från ovan; kvarter 1, 2 och nederst 3.

Intill kvarter 1, precis söder om kyrkan, ligger 3:e kvarteret som sträcker sig i väst-östlig sträckning. Här finns ett trettiotal tidstypiska gravvårdar från 1930-talet och framåt. Väster om området leder en trappa upp till kyrkoplanen.

Kvarter 4 sträcker sig utmed kyrkogårdens västra mur och består enbart av en rad med kistgravar. De har överlag likartad form och utseende.

Kvarteret 5 omfattar ett relativt stort område med terrassen som breder ut sig nedanför kyrkan åt väster, samt gravvårdarna som ligger utplacerade och anpassade i den kuperade terrängen sydväst om kyrkan samt några få gravvårdar intill bårhuset.

Kyrkan

Askims nya kyrka står högt placerad på en ås och har en ovanlig placering i nord-sydlig riktning med tornet i söder. Koret har en tresidig avslutning, fasaderna är spritputsade i bruten vit kulör. Murad gråsten i sockeln, solbänkar i röd kalksten och tak samt torntak täckt med skiffer.

Bårhuset

Nedanför kyrkan åt nordväst ligger ett bisättningsrum som uppfördes i samband med att kyrkogården utvidgades åt detta håll. Bårhuset har en väst-östlig placering och står utmed muren i norr.

VÄRDEBESKRIVNING

Till grund för följande värdebeskrivning ligger Riksantikvarieämbetets system för kulturhistorisk värdering. Systemet bygger på en struktur med olika delbegrepp (grundmotiv) uppdelade i Dokumentvärden (den historia som kyrkogården berättar genom sin faktiska existens med byggnadstekniska, arkitektur-, byggnads-, samhälls-, social- och teknikhistoriska värden) och Upplevelsevärden (kyrkogårdens estetiska egenskaper – dess konstnärliga, traditions- och symbolvärden). Förstärkan- de och övergripande motiv för bevarande kan vara autenticitet, äkthet, kvalitet, pedagogiskt värde, tydlighet, sällsynthet och representativitet. (Kulturmiljövårdens bebyggelseregister, Riksantikvarieämbetet, 1998).

Kyrkogårdens kulturhistoriska värden som helhet

Askims södra kyrkogård tillkom i samband med att nya kyrkan uppfördes 1878-79. Den äldsta delen av kyrkogården är omgärdad av en kallmurad skalmur med öppningar åt söder och öster försedda med smidesgrindar.

Kyrkan samt från vänster; kv. 4 och 5.

Gravanordningarnas kulturhistoriska värden

Kyrkogården har en historisk kontinuitet med välvårdade tidstypiska gravvårdar ända från kyrkogårdens tillkomst och fram till idag.

RIKTLINJER

När Göteborgs Stadsmuseum skrev sitt bevarandeförslag 1999 utformades det så att det omfattar kyrkogårdens övergripande karaktär med planform, gångsystem, omgärdning och vegetation samt kvarterens gravanordningar. Ett antal enskilda gravvårdar valdes därtill ut efter bestämda kriterier för att säkerställa bevarandet av kyrkogårdens karaktär (färgmakerade på kartan, sid 35). Nedan följer en uppdaterad, kompletterad och vidareutvecklad version av riktlinjerna från år 1999. Syftet är att specificera vad inom kyrkogården som är särskilt bevarandevärt och viktigt att vårda. Flera av de värden som pekades ut 1999 är dessutom sedan dess bortrationaliserade eller på annat sätt förvanskade eller förändrade.

Det är mycket viktigt att ha en långsiktig, varsam skötsel där anläggningar och vegetation skonas från snabba och omfattande förändringar. Det är också viktigt att nya gravplatser anläggs på ett sätt som tar hänsyn till kyrkogårdens kulturhistoriska och miljömässiga värden.

Riktlinjer för kyrkogården som helhet

Följande karaktärsdrag och delar av den äldre kyrkogårdsmiljön har bedömts som väsentliga att bevara ur kulturhistoriskt synpunkt:

- Kyrkogårdens planform ska bevaras då den delvis har ursprunglig form. Det gångsystem som finns idag ska bevaras. Det har behållit sin karaktär från planeringen av kyrkogården omkring sekelskiftet 1900. Gångarna är alltså grustäckta, vilket fortsättningsvis ska bibehållas.
- Omgärdningsmuren liksom smidesstaketet i nordost samt ursprungliga entréer med grindar och grindstolpar ska bevaras.
- Vegetationen är en viktig del av kyrkogårdens karaktär. Trädkransen med almar, lind och lönn utmed kyrkogårdsmuren ska bevaras, liksom solitära äldre lövträd på kyrkogården. Skadat växtmaterial ska bytas ut mot liknande.
- Bårhuset ska inte genomgå några väsentliga förändringar. Dess ursprungliga karaktär ska bevaras.

Generella riktlinjer för samtliga kvarter

Specifika regler har utformats för vissa enskilda kvarter. Generella regler gäller dock där ej annat anges:

- Alla gravanordningar äldre än 1920 ska bevaras och vårdas på plats.
- Återlämnade gravanordningar äldre än 1920 ska ej återupplåtas.
- Buxbomhäckar och sedumtäckta gravplatsytor bör bevaras och vårdas.
- Återlämnade stenramar utan vård bör bevaras och kan återupplåtas.
- Vid nytillskott av gravanordningar bör detta ske på befintliga tomma gravplatser med eller utan stenram och med hänsyn till de äldre gravanordningarna.

Kvarter 1

Kvarter 2

Kvarter 3

Riktlinjer för de enskilda kvarteren

Kvarter 1 och 2

Dessa är kyrkogårdens äldsta kvarter med gravanordningar från slutet av 1800-talet fram till idag, med betoning på gravvårdar från 1930-60-talen. Utöver de generella reglerna gäller följande:

- Det är av största vikt att kvarterens blandade karaktär bibehålls för att påvisa att de använts kontinuerligt. Därför ska ett representativt urval av gravvårdar från varje tidsperiod finnas representerade inom kvarteren och bevaras på plats.
- Vid nytillskott av gravanordningar ska detta ske i kistgravsformat.
- Järnkors bevaras och vårdas på plats.

Kvarter 3 och 4

I kvarteren finns gravanordningar med relativt homogen karaktär från modern tid. Utöver de generella reglerna gäller därför följande;

- Kvarterens planform ska bevaras.
- Vid nytillskott av gravanordningar ska detta ske i kistgravsformat och med stenram.

Kvarter 5

Kvarteret utgörs av området väster och nedanför kyrkan som gränsar till kvarter 4. Ett terrasserat urngravsområde ligger direkt väster om kyrkan i sluttningen samt ett kistgravsområde med ett fåtal urngravar placerade utmed gången nedanför terrasseringen.

- Kvarterets planform ska bevaras.
- Terrasseringen ska bevaras liksom tillhörande trappor med räcke. Vegetationen utgör också en väsentlig del av gravsättningsområdet som urnlund.
- Nyttillskott av gravanordningar i den terrasserade urngravdelen skall utformas i likhet med befintliga gravanordningar, dvs i form av lock, liggande gravvård eller rest sten i lika format som befintliga. Det homogena uttrycket utgör områdets huvudsakliga karaktär.

Vy över kvarter 5.

Kvarter 4.

Detalj av grav 19, kvarter 4, återanvänd ram med ny sten.

Riktlinjer för enskilda gravvårdar med stort kulturhistoriskt värde

Gravvårdar som tillskrivs kulturhistoriskt värde ska bevaras för framtiden. De är utvalda av Göteborgs stadsmuseum (1999) efter följande kriterier:

- Samtliga gravvårdar inom ovannämnda kategori ska vårdas, dvs järnkors ska målas och underhållas, skadade gravvårdar ska lagas, buxbomshäckar och sedumtäckta ytor ska skötas och konservator ska upprätta program för att på lämpligt sätt åtgärda skadade gravanordningar.
- Inga gravanordningar i ovannämnda kategori får avlägsnas.
- Inga gravanordningar i ovannämnda kategori får flyttas.

Det är viktigt att de nya gravvårdarnas utformning och placering samt eventuell komplettering görs på ett varsamt sätt så att kyrkogårdens huvudsakliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

För dessa gäller följande:

- Den kulturhistoriska inventeringens förslag på bevarande av enskilda gravar

från 1999 ska följas. Urvalet ska preciseras vid varje återtagande och eventuellt revideras i samråd med antikvarisk kompetens vart 10:e år. Antalet gravar av stort kulturhistoriskt värde ska vara praktiskt möjligt att förvalta.

- Återlämnade stenramar utan vård bör bevaras men kan återupplåtas. Vid uppförande av ny vård ska hänsyn tas till karaktär och äldre gravanordningar kring platsen.
- Samtliga gravanordningar äldre än 1930 har stort kulturhistoriskt värde då dessa är förhållandevis få i relation till senare gravvårdstyper. Dessa påvisar att kyrkogården har använts under en längre period. De ska bevaras, vårdas på plats, får inte flyttas eller avlägsnas. Ett urval ska upptas som Kulturgravar och skall inte upplåtas, och ett urval skall upptas som Kulturhistorisk miljö och bör om möjligt inte återupplåtas. Kriterier för statusen Kulturgravar och Kulturhistorisk miljö ska preciseras i förvaltningens gravregister. *Läs mer om kategoriindelningen på sid. 64-66.*
- Ett representativt utpekade urval av gravanordningar yngre än 1930 bör bevaras, vårdas på plats, får inte flyttas eller avlägs-

nas. Ett urval ska upptas som Kulturgravar och ska inte upplåtas, och ett urval ska upptas som Kulturhistorisk miljö och bör om möjligt inte återupplåtas. Kriterier för statusen Kulturgravar och Kulturhistorisk miljö skall preciseras i förvaltningens gravregister.

- Återupplåtes gravanordningar i kategorin Kulturhistorisk miljö ska detta göras efter genomförd dokumentation och med kunskapsberedande information samt upplåtelseavtal från kyrkogårdsförvaltningen så att varsamhet efterföljs och bevarande säkerställs.
- Avlägsnande eller väsentlig förändring av gravvårdar som tillskrivs kulturhistoriskt värde i förvaltningens ägo eller under återupplåtelseavtal kräver Länsstyrelsens tillstånd.
- Samtliga gravvårdar inom kategorin skall vårdas, dvs. järnstaket ska målas, skadade gravvårdar ska lagas, sten ska hållas fri från moss- och algpåväxt, buxbomshäckar och sedumtäckta ytor ska skötas och konservator ska upprätta program för och på lämpligt sätt åtgärda skadade gravanordningar.

Kulturgrav nr 34.

Detaljbild från kvarter 2.

INNEHÅLL

HISTORIK

ASKIMS KYRKOGRÄRDAR.....	18
BYGGNADER	21
KRONOLOGI.....	23
KYRKOGRÄRDARNAS UTVECKLING I SVERIGE.....	26

ASKIMS KYRKOÅRDAR

(Rev. av Kulturhistorisk inventering 1999, Rapport 13)

Askims socken

Askim förekommer i medeltida urkunder främst sammanskrivet eller i sammanhang med ordet härad. Den äldsta formen, Askheims herad, har påträffats i en isländsk skrift, Rimbegla, från förra delen av 1200-talet. I den äldre Västgöotalagen från 1280-talet skrevs namnet Askemshærad. Namnet Askim har troligen bildats av trädnamnet ask och hem. Hem skall här uppfattas som trakt. Det indikerar på en gammal och centralt belägen bosättning. Socknen Askeme omnämns inte förrän 1420.

Av häradets kända boplatser under forntiden finns en tredjedel i Askims socken fördelade på områdena runt nuvarande Bildal och Askimsfjordens östsida. Mot medeltiden försköts bosättningens tyngdpunkt inåt landet i riktning mot Fässberg. I jordeboken från 1545 framgår att byn Askim bestod av fyra hemmansdelar fördelade på ett skatte-, två kyrko- respektive ett frälsehemman. Byn Hult bestod av fyra skattehemman. Byarna är de enda i socknen som 1545 hade fyra hemman. Från 1550 upptogs två skattehemman under

Askim. Ett av dessa hemman var troligen det hemman som nu kallas Stora Askim. I Johan Bures utdrag från 1600-talet ur Erik av Pommerns skattebok från 1413 fanns det i häradet vid denna tid 48 bönder, 6 landbor, 14 ömän samt två kvarnar. Under 1600-talet utgjordes befolkningen huvudsakligen av jordägande bönder. Övriga var arrendebönder under kronan eller adeln. Tidvis bodde en präst i socknen som kyrkoadministrativt sorterade under Fässberg.

Vid åtminstone fem tillfällen berördes Askim av krigshändelser; Kalmarkriget 1611-13, Hannibalsfejden 1644-45, Karl X Gustafs danska krig 1657-60, Gyldenlöwefejden 1676-79 samt slutskedet av det Nordiska sjuårskriget 1700-21. Askimborna påmindes ständigt om krig inte bara genom båtsmanshållet utan också genom närheten till Älvsborgs fästning och Göteborgs garnison.

I slutet av 1700-talet fanns ännu största delen av det medeltida vägnätet kvar. Byarna var mestadels radbyar med gårdarna liggande på ömse sidor om vägen, men också klungbyar med en gemensam utfart till huvudvägen förekom. Socknens bergiga karaktär samt att försörjningen var blandad mellan fiske, sjöfart och jordbruk,

ledde till att inga större jordbruksenheter bildades.

Jord pantsattes till penningstarka göteborgare med krediter. I övrigt saknade socknen ståndspersoner. I syfte att effektivisera jordbruket genomfördes storskiftet och senare laga skifte. Det senaste skiftet kom att påverka byarna i störst utsträckning. Det innebar att varje gårdsbruk fick sina ängs- och åkermarker samlade i ett eller ett par större fält. Visa gårdar fick då flyttas ut från bykärnan till nya tomter i närheten av odlingsmarken. Laga skifte påbörjades under 1840-talet på flera håll i socknen.

Den stora sillperioden 1752-1808 gav upphov till sillsalterier och trankokerier. I Askim fanns ingen känd industriverksamhet som i Västra Frölunda och Styrso. För dem som baserat sin försörjning på sillfisket innebar sillens bortfall en nödsituation som drabbade många i länet. 1811-1812 var svåra missväxtår då råg och vete gav mycket dåliga skördar.

Då kurorten Särö anlades på 1830-talet påverkade det arkitekturen i närliggande områden som Askim och Hovås. Med sommarhusen som började uppföras under 1860-talet introducerades en helt ny typ

av bebyggelse med ett nytt formspråk. Den första sommarvillan uppfördes vid denna tid på Billdals Västergård. Både Väster- och Östergården inköptes av Robert Dickson. 1898 påbörjades Säröbanan byggas och Billdal fick den första stationsbyggnaden inom socknen. År 1906 registrerades Aktiebolaget Hofås Villastad, vilket köpte in mark som sedan avdelades i tomter för försäljning. En affär samt telefonstation uppfördes av aktiebolaget invid stationshuset, och ett badhus tillkom. Säröbanan medförde ett ökat villabyggande och uppförande av flera sommarbostäder i Askimområdet.

Under 1920-talet ökade antalet villor i Askim och området fick en mer utpräglad tätortskaraktär. Pendelavståndet mellan Askim och Göteborg hade sedan mitten av 1940-talet medfört en omfattande inflyttning till området. Andelen askimsbor verkssamma inom jordbruket var ca 8 % år 1960.

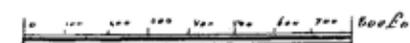
Kyrkogården från söder.

Askims södra kyrkogård

I samband med att beslut togs om att bygga en ny kyrka 1868 besöts att också anlägga en ny kyrkogård. Vid en kyrkostämma 1883 beslöts att den nya kyrkogården skulle indelas i 32 lika stora delar *"Hvaraf en del tillfaller hvarje af församlingens 31 7/5 hemman"*. Varje hemman inom socknen ålades dessutom att köra 40 lass med fyllnadsjord.

Vid en kyrkostämma år 1912 framkom synpunkter på att förhållandena på den södra kyrkogården inte var helt tillfredsställande; *"att tilldela hvarje hemman lika stor del å arealen, oafsdet om å hemmanet fanns, ett eller tjogtals hushåll, måste ju i längden menligt inverka på förhållandet i fråga"*. Indelningen i ättehögar borde helt upphöra och man önskade vidare att *"en stor mängd gamla hopfallna och i ringaste mån hyddade grafkullar må jämnas med jordytan..."* Kyrkogårdens ursprungliga struktur ersattes av gångar och gravvårdarna skulle fortsättningsvis ordnas i linjer.

Samma år hölls en annan kyrkostämma då ett förslag lämnades om att den dåvarande stödjemuren mot kyrkplanen skulle tas ner och flyttas ca 30 meter åt söder. Sedan skulle den uppföras i jämnhöjd med kyrkplanen och ytan mellan kyrkan och muren skulle fyllas för att ge plats för 100 gravar.

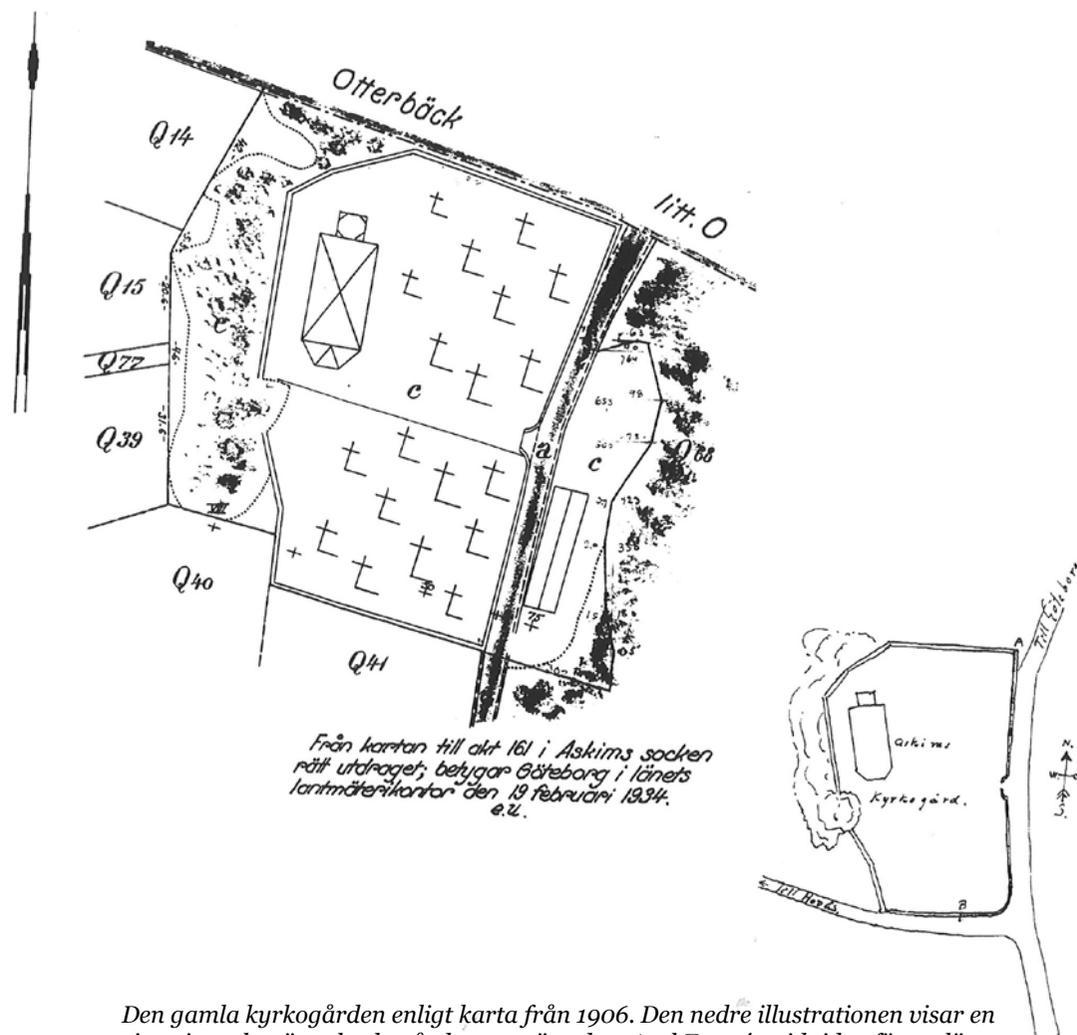
Karta över platsen för den nya kyrkan och kyrkogården upprättad av lantmätare Hällström år 1877.

Entreprenören Carl Pålman åtog sig att uppföra muren enligt kapten Tor Silléns ritning.

1934 utvidgades kyrkogården åt väster då en urngård i terrasser anlades efter arkitekt Andrew Perssons förslag. De södra och västra gränserna planerades inramas en torvtäckt gråstensmur i likhet med kyrkogårdens äldre omgärningsmur. Förslaget som även innebar att gallra ur befintlig vegetation och plantera in nya träd skulle ge området en karaktär av en lund. En trappa med krysshamrade gråstenssteg skulle förbinda kyrkogårdens lägst belägna del med kyrkans plan. Här skulle finnas plats för 500 urngravar vilket beräknades täcka behovet för 10-20 år framöver. Kyrkliga Byggnadsstyrelsen godkände förslaget år 1934. Terrassnivåerna skiljer sig från varandra på så sätt att varannan terrass har glesare lagda stenar. Möjligheten kan detta bero på att terrassen har förtätats i senare tid.

1931 fick arkitekt Axel Forssén i uppdrag att upprätta ritning och arbetsbeskrivning till beslutad omläggning och iordningsställande av den östra kyrkogårdsmuren mot Särövägen. Muren var förfallen och delvis skadad efter vägarbeten. Stenmuren

uppfördes i samma dimensioner som den ursprungliga.

Den gamla kyrkogården enligt karta från 1906. Den nedre illustrationen visar en situationsplan över kyrkogården upprättad av Axel Forssén vid tiden för omläggningen av kyrkogårdsmuren som markerats på kartan.

BYGGNADER

Askims gamla kyrka

Askims första kyrka var en medeltida stenkyrka, årtal för dess uppförande är okänt. Kyrkans dopfont är prydd med romanska bladslingor och ett människohuvud, den antas vara huggen på 1200-talet, kanske kan kyrkan vara uppförd vid samma tid. Kyrkogården anlades i anlutning till kyrkan.

År 1868 väcktes ett förslag om att uppföra en ny kyrka vid Högen, socknens mittpunkt, men åsikterna gick isär. Askims gamla kyrka brann under pågående godtjänst ner den 12 november 1876.

Askims nya kyrka

1868 hade kyrkostämman med knapp majoritet beslutat att bygga en ny kyrka. Den nya kyrkan skulle uppföras på en tomt som på förmånliga villkor ställdes till förfogande på hemmanet St. Hovås ägor. En kommitté fick 1869 i uppdrag att anskaffa ritningar och kostnadsförslag samt att utse en lämplig plats för bygget. Byggmäster Lundström valdes ut och tillsammans med honom valdes platsen för den nya kyrkan med kyrkogård ut till hemmanet Lilla Hofås. Det kom senare att bytas ut till Stora Hofås beläget på dess nuvarande plats, högt upp på en bergås.

En del av byggnadsmaterialet togs från den gamla, nedbrunna kyrkan. I advent 1879 invigdes Askims nya kyrka.

Bårhus

1951 godkände Kungliga byggnadsstyrelsen Axel Forsséns förslag till bårhus, vilket alltså kom att uppföras på Askims södra kyrkogård.

Foto över Askims nya kyrka och kyrkogård, årtal okänt.

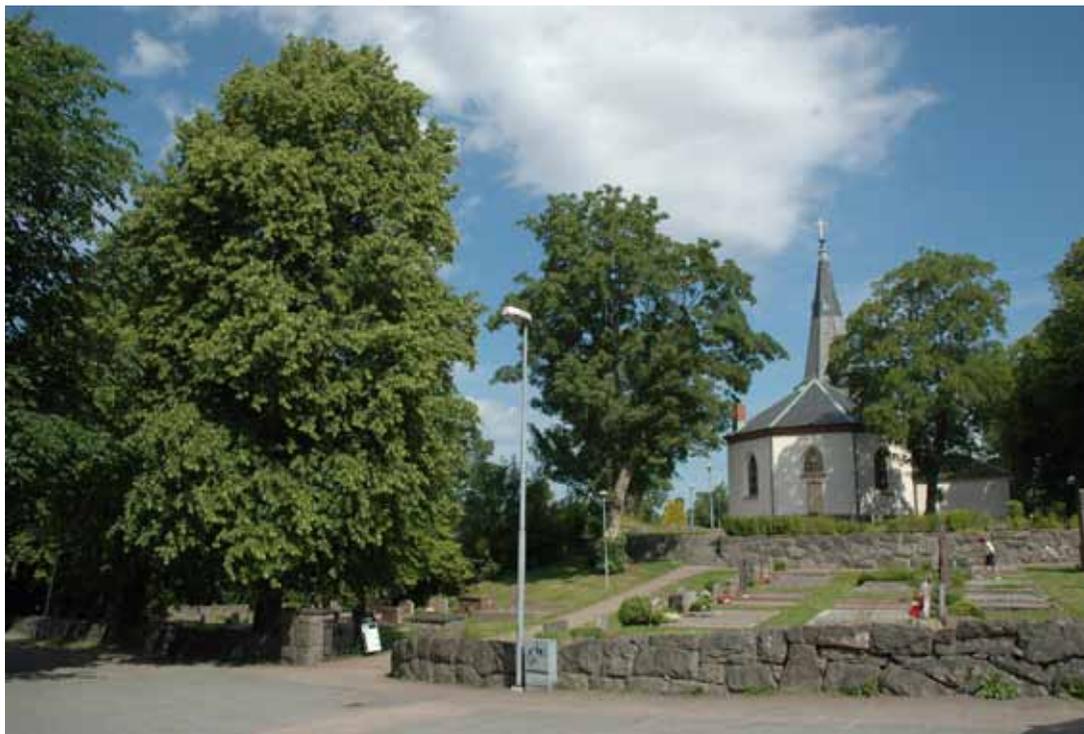

Vegetationshistoria

Om vegetationen på den gamla kyrkogården runt kyrkan finns ytterst få uppgifter. Med utgångspunkt från andra kyrkogårdar från samma tid kan man anta att kyrkogården varit gräsbevuxen. I äldre sockenstämmoprotokoll framkommer dessutom att att gräset på kyrkogården har slagits och tagits till vara.

1912 hölls en kyrkostämma då det beslöts att befintliga träd längs den dåvarande stödjemuren för kyrkplan skulle tas ner i samband med att muren nedmonterades och flyttades.

Innan kyrkogården utvidgades åt väster med terrasseringen bestod växtligheten här huvudsakligen av asp, björk, ek och fur. Genom gallring och inplantering av nya träd ville arkitekten Andrew Persson ge den utvidgade delen karaktär av lund.

Kronologi

Årtal	Händelse	Utförande/kommentarer	Källa	Årtal	Händelse	Utförande/kommentarer	Källa
1200-talet	Askims gamla kyrka anläggs troligen	Kyrka av gråsten med klocktorn	Gbg Kyrkogårdsförvaltn. (Kult.hi. inventering) Rapport 13				
1876	Askims gamla kyrka brinner ner.		Gbg Kyrkogårdsförvaltn. (Kult.hi. inventering) Rapport 13				
1879	Den nya kyrkan invigs i advent.	Arkitekt: Ludwig Hedin Byggmästare: August Krüger Hantverkare: Carl Otterbäck Olsson	Gbg Kyrkogårdsförvaltn. (Kult.hi. inventering) Rapport 13				
1878-79	Klockorna från Askims gamla kyrkas klockstapel undkom branden och installerades i det nya klocktornet. De är tillverkade 1757 (Daglieb) respektive 1886 (Eriksbergs Mekaniska Werkstad, omgjuning av klockorna från 1718 av Peter Böök, med bibehållen inskription).	Johan Daglieb, klockgjutare Petter Böök Arvidsson, klockgjutare	RAÄ Bebyggelseregistret				
1878-79	Kyrkans orgel levereras av Molanders orgelbyggeri.	Salomon Molander, orgelbyggare	RAÄ Bebyggelseregistret				
1880-1881	Den gamla kyrkans altartavla från 1726 renoverades efter branden av spegelmakare I P Wickström (Majorana, Göteborg) och installerades i den nya kyrkan 1881.	Nils Gustafsson Kihlman Konstnär, bildhuggare	RAÄ Bebyggelseregistret				
1921	Kyrkan målades invändigt, grått och vitt dominerade den nya färgsättningen.	Arkitekt Yngve Rasmussen	RAÄ Bebyggelseregistret				
1931	Elektrisk belysning installerades. I samband med installationen utfördes vissa målningsarbeten exteriört och interiört. För kalkmålningen användes Hälsningborgkalk. Invändiga snickerier såsom bänkgavlar oljemålades.	Ingenjör Magnus Ericsson Arkitekt G Bergh, Askim	RAÄ Bebyggelseregistret				

Kronologi

Årtal	Händelse	Utförande/kommentarer	Källa	Årtal	Händelse	Utförande/kommentarer	Källa
1933	Två målade korfornster installerades i kyrkans kor.	Gunnar Erik Ström, konstnär	RAÄ Bebyggelseregistret				
1937-1938	Vattenburen värmeanläggning installerades.		Gbg Kyrkogårdsförvaltn. (Kult.hi. inventering) Rapport 13				
1940-41	Ett nytt orgelverk installerades medan orgelfasaden från 1879 bevarades.	Hammarbergs orgelbyggeri	RAÄ Bebyggelseregistret				
1940-41	Nybyggnad sakristia.	Arkitekt Axel Forssén	RAÄ Bebyggelseregistret				
1940-41	I samband med uppförandet av en sakristia genomfördes även en renovering av kyrkan, bl a kläddes innertaket med masonit och korskranket revs, alttaruppsatsen åtgärdades.	Arkitekt Axel Forssen, konservator Sven Gustafsson	RAÄ Bebyggelseregistret				
1946	Kyrkans yttertak yäcktes om med svart skiffer, koppardetaljer ersattes och torntaklisten reparerades.	Arkitekt Axel Forssén	RAÄ Bebyggelseregistret				
1959	Den elektriska anläggningen renoverades och en åskledare installerades.	Johan Daglieb, klockgjutare Petter Böök Arvidsson, klockgjutare	RAÄ Bebyggelseregistret				
1970	Sakristian byggdes till med förvaringsutrymmen samt en toalett.	Arkitekt Gunnar Hoving	RAÄ Bebyggelseregistret				
1973-74	Ett nytt orgelverk installerades, orgelfasaden från 1879 bevarades men flyttades något.	Hammarbergs Orgelbyggeri AB	RAÄ Bebyggelseregistret				
1974	Målningar på lösa pannåer monterades på läktarbröstningen.	Joel Mila, konstnär	RAÄ Bebyggelseregistret				
1976	Vattenskada	Återuppbyggnaderna höll på fram till 1976.	RAÄ (beb.reg)				

Kronologi

Årtal	Händelse	Utförande/kommentarer	Källa	Årtal	Händelse	Utförande/kommentarer	Källa
1977	Orgeln färdigställs	Byggd av Grönlunds orgelbyggeri, Gammelstad.	RAÄ (beb.reg)				
1988	Ombyggnad av yttertak.	Johan Tuverts ark.kontor.	RAÄ (Beb.reg)				
1989	Altaruppsatsen behandlades av konservator.	Karl Gutjahr, konservator	RAÄ Bebyggelseregistret				
1998-99	Exteriören restaurerades, ett nytt kors sattes på tornet. I interiören märks bl a en ny läktarunderbyggnad, tillgänglighetsanpassning och ändringar i koret. Förändringarna beskrivs utförligare i historiken.	Arkitekt Magnus Wängblad	RAÄ Bebyggelseregistret				
2006	Kyrkans dörrhandtag från kyrkporten stals.		RAÄ (Beb.reg)				

HISTORIK

KYRKOÅRDARNAS UTVECKLING I SVERIGE

Fram till medeltiden begravdes de avlidna intill gården de tillhörde. Med kristendomens införande förändrades dock gravskicket. Till kyrkan kom kyrkogården att höra, vilket sågs som en helig plats och medlemmarna i varje byalag begravdes områdesvis. Så småningom delades kyrkogården upp utifrån bygdens hemman.

Någon vegetation som vi är vana vid fanns inte de första 1000 åren, det kunde finnas en ängsyta med enstaka träd som samsades om platsen med resta gravmonument av trä.

Att använda kyrkorummet för gravsättningar började också förekomma under medeltiden. Kyrkogården användes inte bara som begravningsplats utan sågs som en allmän plats där möten, sammankomster och handel kunde bedrivas. Träden fungerade som lövtäkt, vårdträd och kreatursfoder och därför hamlades de med jämna mellanrum. Trädarterna var oftast alm, ask och lind. Träden på våra kyrkogårdar idag berättar således om en lång kontinuitet av tradition och kulturhistoria!

Jesper Svedberg (1653-1735) var en föregångare inom kyrkogårdsförnyelsens

område. Han återupptog Luthers syn på att kyrkogården skulle flyttas ut från staden och hänvisade till Bibeln där det beskrevs hur gravplatserna låg i det fria. Svedbergs idealbild var just en trädbeskuggad örtagård med plats för andakt där träden och växterna utgjorde en påminnelse om människans eviga liv.

1805 beslöt Gustav IV Adolf att förbjuda gravsättningar inne i kyrkorummen och att ha kyrkogårdar inne i de trånga städerna p g a sanitära olägenheter. Även riksdagen tog ett liknande beslut 10 år senare. Nu började kyrkogårdarna planeras efter raka och symmetriska gångsystem, tydliga och regelbundna kvartersindelningar samt omsorgsfullt anlagda trädkransar. Traditionen med gravplatser inne i kyrkorna förbjöds definitivt 1874.

Storbritannien var det stora föregångslandet beträffande kyrkogårdarnas vegetation. Under 1700-talet influerades vi av dem att plantera mycket växter på kyrkogårdarna. De var med sin natursyn och kyrkogårdsromantik ett inspirationsland i sammanhanget. Sverige importerade många olika av exotiska träd till kyrkogårdarna under mitten av 1800-talet, särskilt de hängande sorterna som förstärkte det brittiska,

kyrkoromantiska temat. Till dessa räknas bl a hängalm, tårbjörk, hängbok, gullregn, och hängask. 1800-talets industrialism präglar också kyrkogårdarna genom bl a materialvalet till gravvårdarna. Kors, staket och grindar utfördes av gjutet järn. Även stenhuggarna utökade sitt stensortiment. Det vi idag förknippar med äldre kyrkogårdar formades ofta i slutet av 1800-talet. De raka och symmetriskt utformade kvarteren samt vårdade gravar i enskild ägo är ett utslag av 1800-talets stadsplaneideal.

INNEHÅLL

INVENTERINGSRESULTAT

GRAVVÅRDSTYPER.....	28
GRAVAR AV KULTURHISTORISKT VÄRDE.....	32
ENSKILDA KULTURGRAVAR.....	32
VEGETATION.....	41
ENTRÉER, MARK MM.....	44
UTRUSTNING.....	47
BELYSNING.....	48

INVENTERINGSRESULTAT

GRAVVÅRDSTYPER

Askims södra kyrkogård anlades i samband med att kyrkan uppfördes på 1880-talet. Här finns gravvårdar från slutet av seklet fram till idag.

De äldsta gravarna, från 1800-talets slut och 1900-talets början, utgörs framför allt av höga, representativa vårdar i granit. De mest monumentala gravvårdarna på kyrkogården finns inom kvarter 1. Det är rektangulärt utformat som löper utmed muren åt söder och öster (gamla Särövägen). Gravvårdarna ligger i någorlunda raka led, med undantag för några äldre. Variation uppstår också i kvarteret då gravarnas riktning varierar mellan öst-västligt. Här finns flera höga, pikhuggna och grovhuggna familjegravar, svarta spetsbågiga eller obeliskformade samt mer individuellt utformade från modern tid. Blandningen ger kvarteret karaktär. Inom kvarter 1 och 2 finns också flera gravvårdar där gravsten och stenram huggits ut till en sammanhängande enhet, vilket var vanligt under 1900-talets början.

Det finns inga gravomgärdningar i form av järnstaket på kyrkogården, detta var annars vanligt förekommande under slutet av 1800-talet.

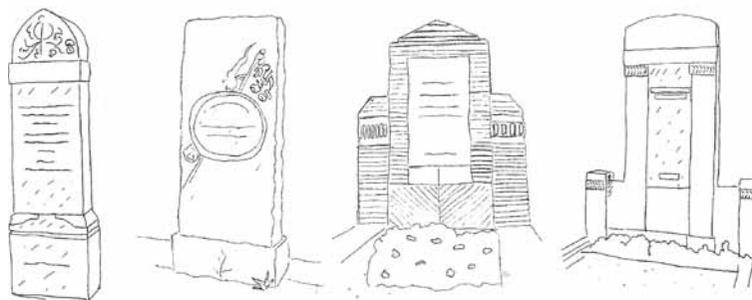

Grav 71 i kvarter 1, typiskt exempel på monumental, grovhuggen granitvård från början av 1900-talet.

Pikhuggen 1930-talssten i röd granit med blankpolerad inskriptionsyta. Kvarter 1 nr 141.

Spetsformad, blankpolerad svart sten med girlanger från början av 1900-talet. Kvarter 2, nr 18.

Monumentala gravvårdar från tiden runt sekelskiftet 1900. De återfinns i kvarter 1, nr 107, kvarter 1, nr 71, kvarter 2 nr 38 respektive kvarter 1 nr 10.

I kvarter 2 i det nordöstra hörnet står tre gjutjärnkors placerade i en grupp. I västra delen av kvarter 1 i närheten av gången står också ett järnkors.

Kvarter 2 löper utmed muren åt öster och kyrkogårdens gräns åt norr mot branten. Här finns också några av kyrkogårdens äldsta gravar, förutom järnkorsen även några högresta stenar från början av 1900-talet. I övrigt domineras kvarteret av gravvårdar från efterkrigstiden fram till idag. Blandningen av tidstypiska gravvårdar är viktig att bevara.

Kvarter 2; ovan grav nr 41, nedan nr 69.

Gjutjärnkors i kvarter 2.

Detalj av foten med inskription till grav 34 i kvarter 2.

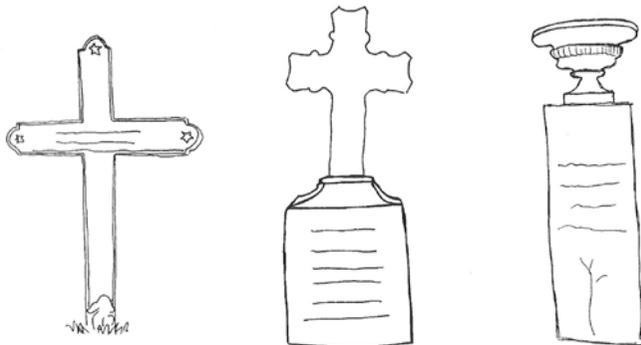

Illustration av de äldsta gravstenarna på Askim södra kyrkogård. De återfinns i kvarter 2, nr 3, kvarter 2, nr 34 samt nr 52.

Kvarter 3 har ett mycket fint läge, på höjden intill kyrkans södra sida under välväxta, höga rönnar. Här finns framförallt gravar från 1920-talet och framåt. Flera breda steninfattade familjegravar och enstaka gravvårdar med hög sten. Samtliga gravar är vända åt öster.

I det senare tillkomna kvarter 4 längs med västra muren har samtliga gravvårdar stenramar. Kvarteret ligger i en rad längs med västra muren. Här finns några få mer individuellt utformade vårdar, de flesta dock med bred, låg sten.

Inom kvarter 5, också den senare tillkommen, finns både kist- och urngravar och är placerade i mindre grupper eller på rad utmed gången. Vissa av gravvårdarna har stenramar, andra är resta rätvinkliga i granit. Kvarteret rymmer även terrasseringen med urnlund. Här är gravstenarna liggande i mark eller utformade som små kistor. Flera är polerade och saknar symboler.

Granit är det vanligaste förekommande stenmaterialet för tillverkning av gravstenar i Göteborgsområdet. Kalksten och marmor förekommer men i liten utsträckning.

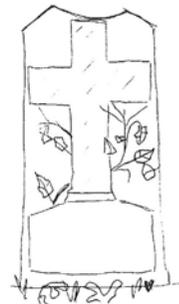
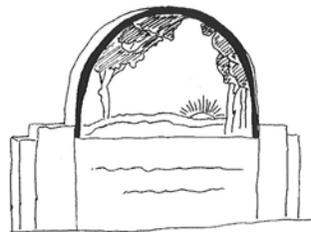
Ovan; vy över kvarter 3, nedan grav nr 16 från 1930-talet i kvarter 3.

Exempel på modern grav med individuell utformning. Kvarter 4, nr 15.

Liten barngrav i kvarter 2.

Detta är exempel på gravvårdar från 1930-talet och framåt. De finns i kvarter 4, nr 5, kvarter 1 nr 54 samt nr 55.

Ovan: vy över kvarter 5, nedan, kvarter 4.

Ovan; grav nr 19 i kvarter 4 samt nedan en vy över urlunden i kvarter 5.

GRAVAR AV KULTURHISTORISKT VÄRDE

Stadsmuseet pekade 1999 ut 26 gravar med stort kulturhistoriskt värde på Askims södra kyrkogård, markerade i svart på kartan på s. 35.

Kulturgravar

Enligt utdrag ur gravregistret i november 2011 äger Göteborgs kyrkogårdsförvaltning 12 av dessa gravar med stort kulturhistoriskt värde. De har återlämnats till kyrkogårdsförvaltningen efter att privat gravrätt upphört, och kallas i registret Kulturgravar. De har i enlighet med riktlinjer som angetts i den kulturhistoriska inventeringen 1999 inte återupplåtits till nya ägare eftersom risken då finns att man förlorar kontrollen över det kulturhistoriska värdet. Dessa är på kartan markerade med rött.

Gravregistret anger utöver dessa 12 ytterligare 7 st gravvårdar som kulturgravar utifrån motiveringen att de inte skall återanvändas. Gravarna ingår i kategorin Kulturhistorisk miljö, se närmare beskrivning vad kategorin innebär på sid 64-66. Gravarna är markerade i blått på kartan enligt ovan.

ENSKILDA KULTURGRAVAR

Nedan följer inventeringsresultat över de 12 gravar som i kyrkogårdsförvaltningens register benämns kulturgravar samt de gravar som går under kategorin Kulturhistorisk miljö. Karaktär, kulturhistoriskt värde och status samt skador och åtgärdsbehov har beaktats. Förutom skadeinventering har syftet varit att precisera det kulturhistoriska värdet av kulturgravarna och se över beståndet för att erhålla en rimlig beståndsnivå möjlig att förvalta.

För närmare förklaring av Kategoriindelning se Utvecklingsförslag s. 64-65 ff.

För vidare generella skötselråd se Göteborgs stadsmuseums rapport 13 (1999), s 87 ff.

ORDLISTA

Autentiskt

Någon byggnadsdel eller material som är äkta, eller genuint

Klassicismisk stil

En arkitektonisk och konstnärlig stil som baseras på och hämtar inspiration från den grekiska och romerska antiken. Stilen präglas av klarhet och harmoni.

Obeliskformade stenar

En obelisk är en hög pelare av sten, vanligtvis granit, som smalnar av uppåt, med fyrkantig eller rektangulär profil som avslutas pyramidformigt. Obeliskerna är ett framträdande element i det gamla Egypten och fördes till Europa under det romerska imperiets tid och även under 1800-talet.

Pollare/gardist

En slags lägre stolpe av sten, oftast granit, som i flera till antalet ramar in något exempelvis en grav. Pollarna/gardisterna är ibland sammankopplade med en kedja eller ett stångjärn. Pollare är också ett ord som används för låga belysningsarmaturer.

Trepass

Trepass är ett arkitektoniskt ornament som var vanligt inom kyrkoarkitekturen. Man kan likna formen vid en tre klöver, utan stjälk. Formen symboliserar treenigheten.

Tumba

En benämning på en grav eller gravmonument som har formen av en kista i sten. Locket består oftast av en ornamenterad häll av sten.

Kulturgravar

Kvarter 1	Kvarter 2
107	34
110	52
	78
	83

Kvarter 4
10

Kulturhistorisk miljö

Kvarter 1
14
19
23
81

Kulturhistoriskt värdefulla gravar på Askims södra kyrkogård. Svart markering visar gravar av kulturhistoriskt värde under privat förvaltning. Röd markering visar Kulturgravar under kyrkogårdsförvaltningens förvaltning. Blå visar gravar under kategorin Kulturhistorisk miljö.

INVENTERINGSRISULTAT

KVARTER 1 GRAV 107 (KULTURGRAV)

Karaktärisering: Stående, svart blankpolerad sten med mjukt spetsigt avslut. Överdelen är dekorerad med inhugget kors och girlanger. Gravvården är indelad i tre partier, mellandelen har inhuggen inskription som är förgylld. Nedersta delen är fint utmejslad. Rundad stenram fylld med grus.

O. AUG. HANSSON
f. 23/7 1832 d. 19/2 1885
HUSTRUN
ANNA MARIA
f. 1/4 1838 d. 15/7 1910
SONEN
HANS
3/11 1861 d. 24/6 1909

FAMILJEGRAF

Kulturhistoriskt värde och status: En av de äldsta gravvårdarna på kyrkogården, samtida med kyrkogårdens tillkomst. Gravstenen är unik på kyrkogården med sin form och stilrena monumentalitet. Upptagen som kulturgrav: ska ej återupplåtas.

Skador och åtgärdsbehov: Alg- och mosspåväxt samt smutsad. Bör rengöras.

KVARTER 1 GRAV 110 (KULTURGRAV)

Karaktärisering: Troligen den högsta stenen på kyrkogården av granit med pikhuggna sidopartier som pilastrar och bågformat överparti med inhuggna dekorationer. Även inhuggna detaljer i form av trekanter på pilastrarna. Inskriptionsyta av blankpolerad, svart sten. Lätt rundad överdel på ramen, fullt med grus.

CARL OLSSONS
FAMILJEGRAF
HYLTE

Kulturhistoriskt värde och status: En av de mest monumentala och troligen den högsta gravvården på kyrkogården. Tidstypisk utformning från början av 1900-talet, miljö- och karaktärskapande på kyrkogården. Upptagen som kulturgrav: ska ej återupplåtas.

Skador och åtgärdsbehov: Lavpåväxt och smutsad. Bör rengöras.

KVARTER 2 GRAV 34 (KULTURGRAV)

Karaktärisering: Stående sten med mjukt välvt överstycke krönt av ett kraftigt, omsorgsfullt uthugget sirligt kors av granit.

...ÄGAREN
LARS PERSSON
f. 1835 d. 1897
HUSTRUN
PETRONELLA
f. 1838 d. 1925

FAMILJEGRAV

Kulturhistoriskt värde och status: En av de äldsta gravvårdarna på kyrkogården. Unik sten med det vackert utformade korset. Stor hantverksskicklighet. Miljö- och karaktärskapande på kyrkogården.

Upptagen som kulturgrav: ska ej återupplåtas.

Skador och åtgärdsbehov: Alg- och mosspåväxt samt smutsad. Vittringsskador, bitvis mycket svår att tyda. Bör rengöras.

KVARTER 2 GRAV 52 (KULTURGRAV)

Karaktärisering: En smal stenram kring en pelarformad, fyrkantig sten på rektangulär bas. Inhuggen inskription, till viss del fortfarande förgylld. Urna av järn pryder stenen. Grusfylld ram.

ROLF KENT

1904-1912

ANNA KENT

1876-1949

HENRY KENT

1875-1957

Obs; är felmärkt i museets inventering som nr 51, skall vara nr 52.

Kulturhistoriskt värde och status: Utmärker sig på kyrkogården med sin form och med urnan. Miljö- och karaktärskapande på kyrkogården. Upptagen som kulturgrav: ska ej återupplåtas.

Skador och åtgärdsbehov: Lavpåväxt och smutsad. Inskriptionen svår att tyda. Järnurnan kraftigt angripen av rost och påväxt. Ramen är till viss del sned. Bör rengöras och rostbehandlas samt att ramen korrigeras.

KVARTER 2 GRAV 78 (KULTURGRAV)

Karaktärisering: Svart gjutjärnskors som står i en klunga med två andra, liknande kors. Sten saknas. Dekorerad med enkla små stjärnor i ytterkanterna av korset. Ingjuten inskription. Liten ängel med urna längst ner på foten som brutits av.

HEMMANSÄGAREN

N. A. NICLASSON

FÖDD D 1 DECEMBER 1838 DÖD D 15 AUGUSTI 1900

Kultuhistoriskt värde och status: Gravvården utmärker sig tillsammans med de övriga två järnkorsen och är unika på kyrkogården. Är miljö- och karaktärsskapande. Upptagen som kulturgrav: ska ej återupplåtas.

Skador och åtgärdsbehov: Viss algpåväxt. Korset lutar något och bör rätas upp. Korset har brutits av helt.

KVARTER 2 GRAV 83 (KULTURGRAV)

Karaktärisering: Högre, rektangulärt formad, grovhuggen sten med släta inskriptionsytor. Grovhuggen ram i olika höjder med plantering och flisfyllnad.

HEMMANSÄGAREN OCH DONATORN

ANDERS TOBIASSON

FRÅN

STORA AMUNDÖN

ASKIMS KOMMUN

RESTE VÅRDEN

Kultuhistoriskt värde och status: Tidstypisk gravvård från början av seklet 1900. En av de mer högresta gravvårdarna på kyrkogården. Miljö- och karaktärsskapande på kyrkogården. Upptagen som kulturgrav: ska ej återupplåtas.

Skador och åtgärdsbehov: Alg- och mosspåväxt samt smutsad. Bör rengöras.

KVARTER 4 GRAV 10 (KULTURGRAV)

Karaktärisering: Liggande häll, troligen av skiffer, kantad av mindre kvadratiska stenar på långsidorna samt en större häll i nederkant. I stenens överdel är ett enkelt kors monterat.

KARL RYDÉN

f. 19/11 1875 d. 29/9 1949

TECHN ASSIST

E. WISBIEN

f. 26/19 1885 d. 20/10 1960

Kulturhistoriskt värde och status: Utmärker sig på kyrkogården med sin form och med korset av järn. Miljö- och karaktärskapande på kyrkogården. Upptagen som kulturgrav: ska ej återupplåtas.

Skador och åtgärdsbehov: Lavpåväxt och mycket gräspåväxt kring gravstenen. Järnkorset är allvarligt skadat av rost och färgbortfall. Vissa stenar är lösa. Gravvården bör rengöras från påväxter och underhållas från markväxter, lösa stenar bör korrigeras och förankras. Järnkorset rengöras från löst sittande färg och rost och målas.

Detaljbild av det skadade korset.

KVARTER 1 GRAV 14 (KULTURHISTORISK MILJÖ)

Karaktärisering: Liten, stående sten med bredare undersida och spetsigt avslut, samt en liggande häll framför. Den stående stenen är troligen av röd granit. Inskription på den stående stenen, mycket svårtydd.

GRETA

f. 3/6 1904 d. 21/4 1911

sv. PS. 436, 3...

Kulturhistoriskt värde och status: Gravstenen är viktig i sitt sammanhang och karaktäriseras av sitt enkla uttryck och småskalighet som är unik i kvarteret.

Skador och åtgärdsbehov: Alg- och mosspåväxt samt smutsad. Inskriptionen mycket svårtydd pga påväxt och vittring. Den liggande stenen är delvis överbevuxen. Bör rengöras.

KVARTER 1 GRAV 19 (KULTURHISTORISK MILJÖ)

Karaktärisering: Grovhuggen, rektangulär utformad stående gravsten med bågformad överdel på en grovhuggen stenbas, röd granit. Inhuggen inskription;

RUTH HASSELQVIST

f. 5/12 1895 d. 12/3 1913

Kulturhistoriskt värde och status: Tidstypisk utformning, miljö- och karaktärskapande på kyrkogården.

Skador och åtgärdsbehov: Lavpåväxt och smutsad. Stenen lutar kraftigt framåt. Bör rengöras och rätas upp.

KVARTER 1 GRAV 23 (KULTURHISTORISK MILJÖ)

Karaktärisering: Låg, stående sten av granit med hög baksida och lutande inskriptionsyta, inhuggen text. Raka, släthuggna och breda ramar i granit med en lägre frontsida, fylld med grus.

KARL PETTERSSON
SONEN MARTIN ISEDOR
f. 8/10 1884 d. 4/8 1901
Sv. PS 188 v. 1

Kulturhistoriskt värde och status: Gravvården utmärker sig i kvarteret med de breda ramarna och den relativt lilla inskriptionsstenen. Är miljö- och karaktärsskapande.

Skador och åtgärdsbehov: Mycket påväxt av lavar och mossa, inskriptionen är lite svår att tyda. Enahörnet av den stående stenen är bortslagen. Bör rengöras.

KVARTER 1 GRAV 81 (KULTURHISTORISK MILJÖ)

Karaktärisering: Hög, lätt bågformad monumental gravsten med rundade, lägre sidopartier. Omsorgsfullt utsmyckad med inhuggna listverk i fiskbensmönster. Blankpolerad inskriptionsyta, inskriptionen förgylld. Pikhuggen bassten. Släta ramar, öppen på kortsidan. Grusfylld.

ANTON BERNHAD CORNELIUSSON
LILLA SKINTEBO
F. 16/10 1835 D. 13/8 1912
Ps. 477
FAMILJEGRAV

Kulturhistoriskt värde och status: En av de mer påkostade och monumentalt utformade gravvårdarna på kyrkogården. Stor hantverksskicklighet. Är miljö- och karaktärsskapande.

Skador och åtgärdsbehov: Mycket moss- och algpåväxt. Bör rengöras.

En ståtlig tysklönn med en stor utväxt, den står intill trappan upp till kyrktomten. Utväxten beror på kvalster som angriper och stimulerar till en kraftig celledelning hos trädet.

I övrigt är det typiskt för tysklönnen att "ömsa" bark - ofta ligger det bark nedanför trädet vilket är helt normalt.

VEGETATION

Allmänt

Den relativt kuperade kyrkogården blir intressant genom det faktum att den har en sådan höjdvariation över olika delar av området. Det som dock kan förbrylla besökaren är kyrkans placering med entré-ingången på motsatt sida till var både parkering och huvudingång till kyrkogården ligger. Stora huvudingången vetter rakt ut i lokalgatan i öster medan parkeringsplatsen är placerad i söder och har sin närmsta kyrkogårdsingång i linje med kyrkobyggnadens södra gavel. Det här gör att de allra flesta besökarna helt naturligt använder den närmsta kyrkogårdsingången från parkeringsplatsen, och får sedan vandra hela vägen förbi längs med kyrkans västra sida, fram till entréingången på den norra sidan.

Vid parkeringsplatsen och dess ingång ligger en större, idag outnyttjad yta där tidigare olika lagerutrymmen av jord, kompost och sand mm förvarades.

Kyrkogårdens västra sida är mycket spännande i sin utformning med terrasserade gravområden. Området är oerhört kuperat och har flera ställen där vackra berghällar går i dager. Delar av berghällarna är bevuxna med sly, gräs och mossor.

Invid den södra berghällsfoten växer ett antal gamla individer av parkrhododendron med stiligt blottlagda stammar.

I norr gränsar ett lövskogsparti till kyrkogården med en del växtlighet i form av sly.

I den nordöstra delen ligger kvarter 2 vilket har en mycket pampig och imponerande atmosfär med höga skogsekar som bildar en fantastisk lövsal.

Ytan var tidigare upplagsplats för sand, jord mm.

Entrén från parkeringsplatsen i söder.

Vänster: Ett lövskogsparti växer nedanför sluttningen åt norr.

Höger: Nedanför terrasseringsen åt väster går väg 158.

Inramning

Kyrkogården har till stora delar kvar en trädkrans av gamla träd, bestående av olika arter såsom tysklönn, skogslönn, skogsalm och skogslind. Dock är en lång sträcka utmed den fina södra stenvallen vid kvarter 1 mot parkeringsplatsen, i avsaknad av trädkrans. Det gör att platsen upplevs som obalanserad och alltför öppen och fantasilös.

Häckar

Gamla rester av buskage återfinns på ett antal ställen bland annat i form av syréner.

På Askim södra kyrkogård har det troligen inte funnits några rygghäckar tidigare och det bör även i framtiden behållas så. I kvarter med mycket homogent och symmetriskt formade rader med gravvårdar kan rygghäckar utgöra en viktig rumsskapande och grönt inslag, men på denna plats förekommer redan en variation både i gravkvarterens planering och i samspelet med vegetationen.

På terrasmuren mellan kvarter 1 och kvarter 3 hade vid inventeringstillfället en måbärshäck nyligen tagits bort och ersattes med en idergranshäck. Det skapar en rumslighet i området och framhäver muren på ett vackert sätt.

Buxbom har alltid varit en vanligt förekommande planterad vegetation i anslutning till enskilda gravar på kyrkogårdar. Idag är det inte lika vanligt. På Askims södra kyrkogård finns det två gravvårdar idag som är omgärdade av buxbomhäckar. Det finns ett stort frågetecken kring att etablera buxbom idag på grund av att en aggressiv svampsjukdom som angriper plantor i hela landet.

Vänster; avsaknad av trädkrans mot p-platsen i söder, trädkrans längsmed kyrkogården åt öster samt måbärshäck.

Nedan: Växande buxbom i kvarter 2.

ENTRÉER OCH MARK M.M.

Murverk

Kyrkogården omgärdas av en kallmurad skalmur i dess östra och södra del i området vid kyrkan. Muren utmed den senare utvidgade delen väster och norr om kyrkan är något lägre.

De äldre delarna av murarna kalvar ut på flera ställen, bl a uppe vid kyrkans platå åt väster. Vid entrén åt öster har muren som löper åt norr rasat ner. Terrasseringarna på sluttningen väster om kyrkan består av dels uppmurade terrasser varpå urngravarna ligger. Dessa är kallmurade med relativt kraftiga stenblock i kvadratisk form. Deras utformning efterliknar den äldre muren som omger kyrkan. Terrasseringarna för gående (gångfältet), placerade under varje terrass för urngravar, har en enklare uppbyggd mur med mindre, plattare och flatare stenar. Muren till urngravarna avslutas med en kantsten som förankras mot trappan, vilket de enklare murarna till gångfältet saknar. Bredden på varje terrass är ca två meter.

Marken varpå terrasseringarna är uppförda på verkar vara stabil och några rörelser i marken kan inte konstateras.

Trappans steg har på vissa ställen satt sig och trappan är lokalt lite sned.

Den äldre, höga muren som omgärdar kyrkan åt väster, är i stort i gott skick men mindre stenar faller ur.

De flesta gravstenar är liggande i mark, det finns några stående vid muren till kyrkan på terrassen högst upp på trappans södra sida; flera av dessa har rört sig och står snett i mark idag.

Vad gäller terrasseringsmurarna har en stabilitetsutredning utförts och åtgärder kommer utföras inom den närmsta planeringsperioden. Dåligt förankrade stenar förekommer även i murarna till urnplattserna, men inte i samma utsträckning.

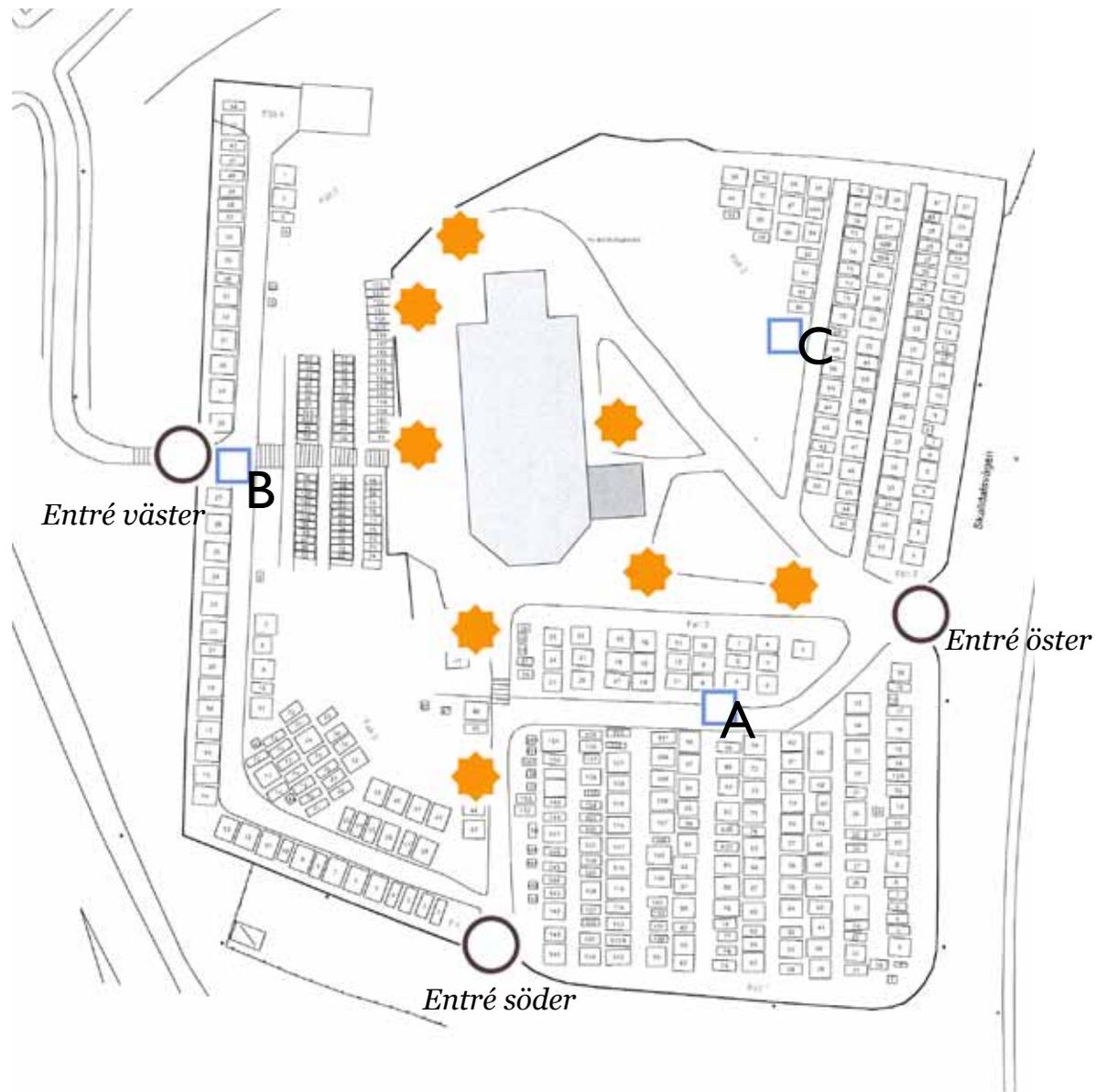
Åt parkeringen i söder finns ett steg i muren som bildar en trappa.

Ovan; detaljbilder på mur samt terrasseringen. På den översta bilden syns tydligt hur en sten håller på att falla ur.

Inventeringsplan
Entréer, mark mm

- *Belysningsstolpe*
- *Entré*
- *Servicestation*

INVENTERINGRESULTAT

Den äldre, höga muren som omgärdar kyrkan åt väster, är i stort i gott skick men mindre stenar faller ur.

De flesta gravstenar är liggande i mark, det finns några stående vid muren till kyrkan på terrassen högst upp på trappans södra sida; flera av dessa har rört sig och står snett i mark idag.

Vad gäller terrasseringsmurarna är det de mer enkelt uppbyggda murarna varpå gångfältet ligger som är i lokalt dåligt skick. Många stenar är lösa och håller på att falla ur. På flera ställen är de översta stenarna lösa, och trampar man på dessa är risken stor att de faller ur och man trillar handlöst

Detalj av grind och grindstolpe vid entrén i öster.

ner mot underliggande gräsmatta eller mot trappan. Dåligt förankrade stenar förekommer även i murarna till urnplatserna, men inte i samma utsträckning

Entréer

Kyrkogården nås via entréer i murens östra, södra respektive västra del. Vid varje entré finns järngrindar. Huvudentrén är försedd med en fin tvådelad grind med handtrycke invid kraftiga kvadratiskt formade uppmurade stolpar med en flack stenhäll ovanpå. Grinden är i relativt gott skick med lokala rostangrepp. I öster sitter också en tvådelad smidesgrind med lite kantig utformning i dekoren. Grindstolparna består av kvadratiskt stående uthuggna block krönt av en rundad, toppig sten. I väster finns en avhängd enkelgrind lutad mot murens baksida. Den är i sämst skick av kyrkogårdens grindar.

Gångar, markbeläggning och trappor mm

Huvudstråken från entréerna och genom kyrkogården är grusade. Inom kvarteren finns idag inga grusade gångar utan fälten består av enbart gräs. Från entrén i väster löper en grusad gång fram till en brant trappa som förbinder kyrkogårdens lägst belägna del med kyrkotomten. Trappan i väster består av krysshamrade gråstens-

Huvudentrén i söder.

Enkelgrinden stod tidigare lutad mot muren vid entrén i väster men är nu åter placerad på sin plats.

steg med enkla handledare i svartmålat smide.

Trappans steg har på vissa ställen satt sig och trappan är lokalt lite sned. Den är försedd med smäckra handledare i smide. Räckets har lokala rostskador och viss algpåväxt. Ett likadant tappräcke finns i trappan från huvudentrén upp till kyrktomtens södra del.

Invid branten åt norr finns idag ett smäckert järnräcke. Räckets är i mycket dåligt skick och är även ur säkerhetssynpunkt inte bra.

Detalj av tappräcke.

UTRUSTNING

Bänkar/soffor

Kyrkogården saknar soffor och bänkar. Det finns en äldre, mindre, soffa i den norra delen av kvarter 2.

Skyltar

Informationsskyltar saknas.

Järnräcke mot skogspartiet i norr.

Servicestationer

Det finns tre stycken servicestationer på kyrkogården. De är mycket enkelt utformade med vattenutkast, ställning för vattenkannor och redskap, se bilderna nedan, från ovan: A, B och C.

BELYSNING

Kyrkogården belyses med hjälp av parkarmaturer som är monterade på en galvaniserad fyra meters standardstolpe bestyckade med Natrium ljuskällor. De har en dålig färgåtergivning och ger ett gulorange sken som förvränger färgerna. Armaturens verkningsgrad är låg och är dessutom bländande i vissa vinklar.

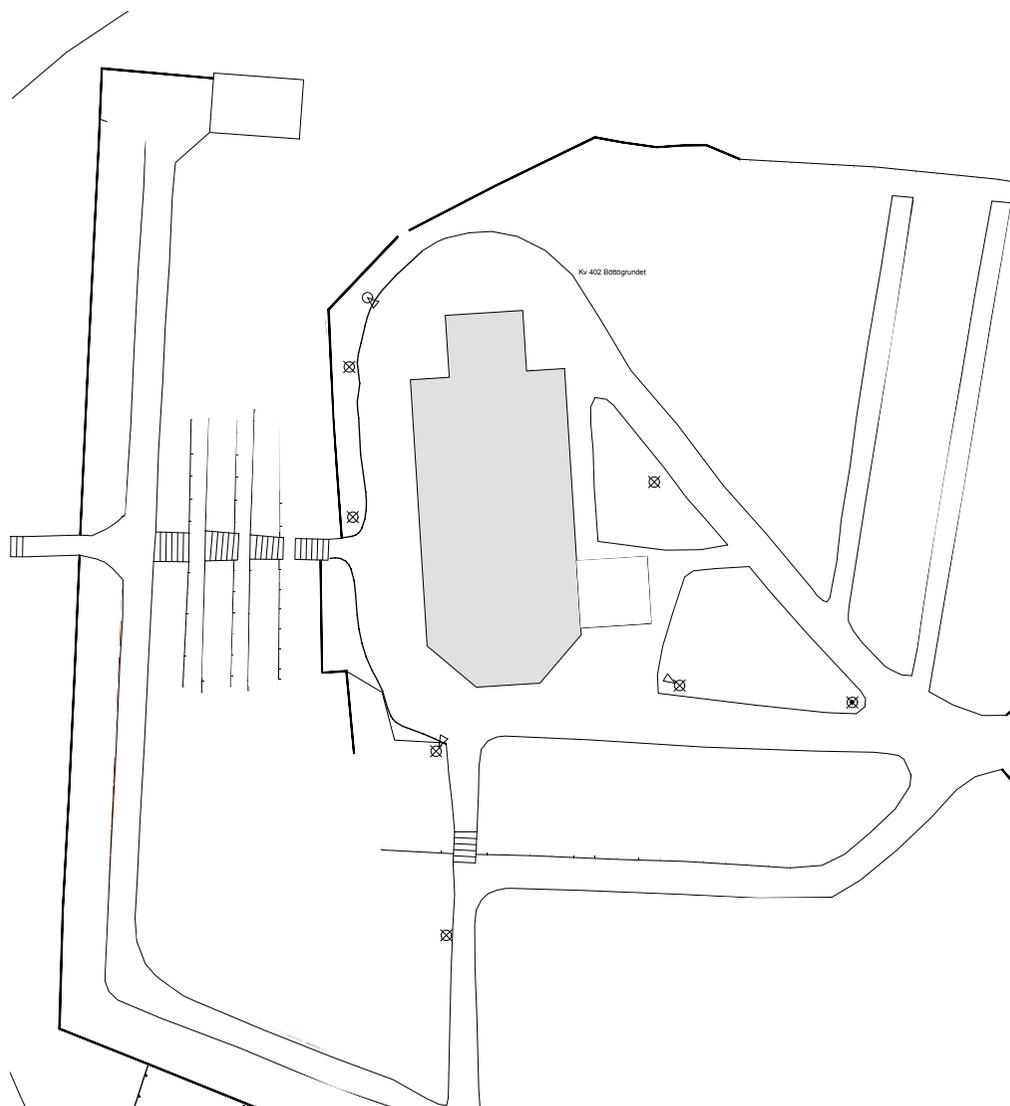
Kyrkan belyses med tre st strålkastare av typen Tyco 20. De är bestyckade med metallhalogen som ge ett varmvitt sken; ljuset har bra färgåtergivning, dock är belysningen inte dimensionerad helt bra. Kyrkans vita väggar behöver mycket lite direkt ljus för att synas. Det starka ljuset som är idag skapar hårda kontraster, skuggor blir svarta och taket blir osynlig. Fasadbelysningen har stor vikt för trygghetskänslan på kyrkogården och den bör göras på ett behagligare sätt.

Gatubelysningen och belysningen på parkeringen visar rummets gränser och höjer tryggheten.

Befintliga belysningsstolpar, den åt höger är försedd med strålkastare.

INNEHÅLL

FÖRSLAG PÅ BEVARANDE OCH UTVECKLING

ALLMÄNT	52
VEGETATION.....	54
MURVERK, ENTRÉER, MARK MM.....	58
UTRUSTNING	59
BELYSNING.....	60
GRAVANORDNINGAR	62

FÖRSLAG PÅ BEVARANDE OCH UTVECKLING

ALLMÄNT

Kyrkogården har flera kvaliteter både ur kulturhistorisk samt miljö- och upplevelsemässigt perspektiv.

Askim södra kyrkogård kraktäriseras av den omgivande muren, de lätt slingrande grusade gångarna, av den dramatiska terrasseringsen med murar och gravvårdar på den branta sluttningen ner åt väster, samt av de vackra, högresta träden på och kring kyrkogården. En brant trappa leder upp från västra sidan till kyrkan, som också ger kyrkogården ett karaktäristiskt utseende.

Kyrkan är högt placerad i omgivningen och kyrkogården omger byggnaden åt samtliga håll förutom åt norr där en kraftig sluttning avgränsar.

Kyrkogården är samtida med kyrkan och det är också intressant med den kontinuitet av gravvårdar från kyrkogårdens tillkomst fram till våra dagar. Gravvårdarnas tidstypiska uttryck går att avläsa mycket tydligt på Askims södra kyrkogård. Gravplatserna är i det stora hela regelbundet utplacerade, med vissa små undantag.

En enkel rad med gravplatser är placerade utefter muren åt väster och söder i den senare tillkomna delen. I denna del, kvarter 5, ligger gravvårdar lite informellt utplacerade i samspel med terrängens kuperade mark.

Bårhuset, ritat av Axel Forssén, är fint utformat och ligger som en avluting av kyrkogårdens nordvästra del.

Strax nedanför kyrkogården åt väster går riksväg 158 som både syns och hörs tydligt uppifrån kyrkotomten. Även trafiken på den gamla Särövägen intill kyrkogårdens östra mur, kan upplevas störande.

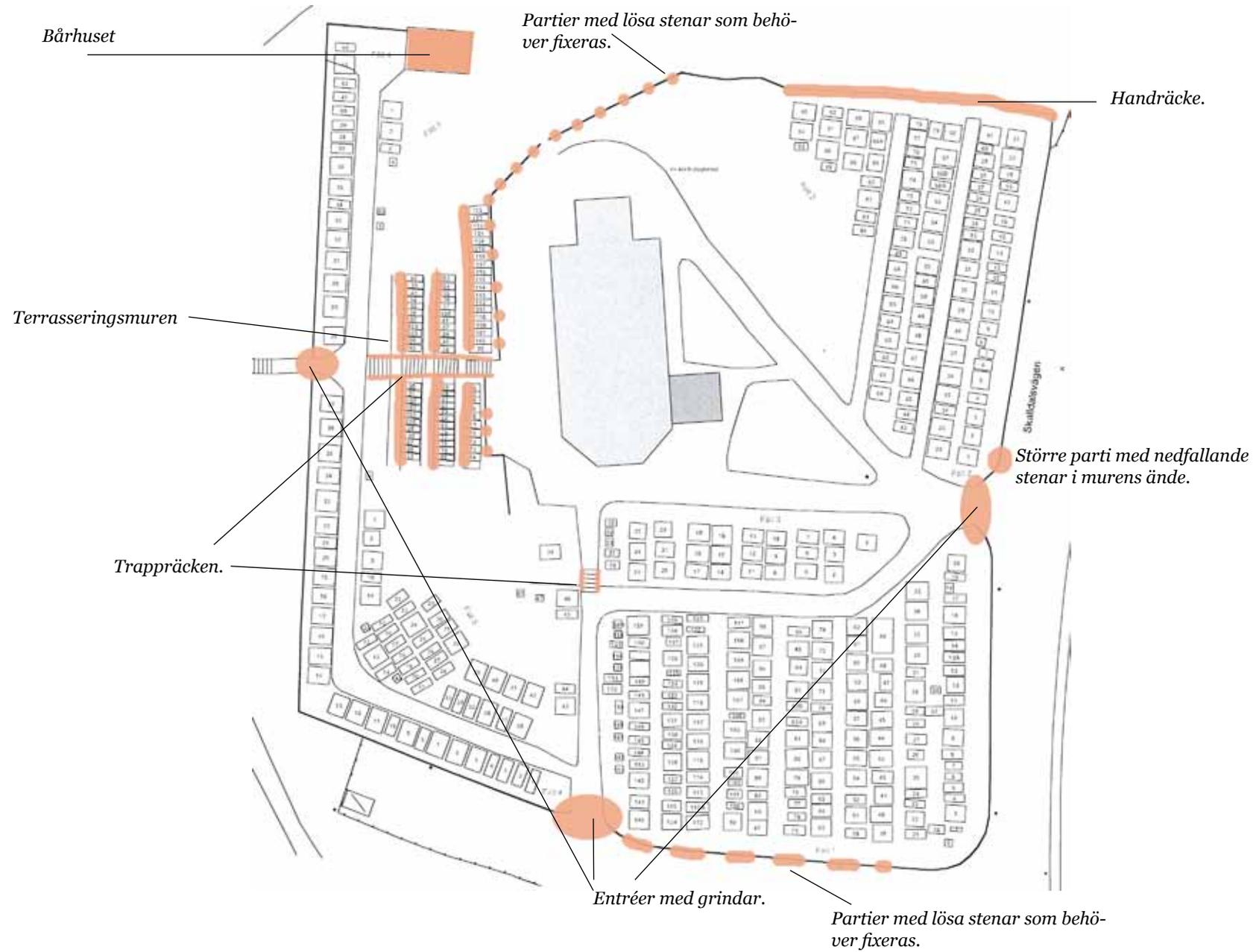
På sid 12-15 presenteras de karaktärsdrag och delar av kyrkogårdsmiljön som är väsentliga att bevara ur kulturhistorisk synpunkt. Vad gäller utvecklingen av kulturmiljön på Askims södra kyrkogård består den främst av ett aktivt bevarande genom underhåll i förhållande till de riktlinjer som beskrivs där.

Det är viktigt att kyrkogårdens kvaliteter inte utarmas på grund av sänkta skötselkrav. Vissa skötselmoment kan inte rationaliseras bort utan att

kulturhistoriska eller formmässiga värden försvinner. Exempel på hotade attribut är grusgångar och klippta häckar.

Kyrkoförvaltningen har planer på att utvidga kyrkogården för att bland annat få plats med ett församlingshem. Enligt en skiss skall församlingshemmet placeras i den branta terrängen norr om kyrkan. Dessa utvecklingsplaner presenteras inte inom denna Bevarande- och utvecklingsplan.

Det är positivt om etableringen av nya byggnader och anläggningar ansluts på ett sätt så att nuvarande kvaliteter bevaras och framhävs, till exempel genom att förstärka känslan av den kuperade terrängen och att vegetationen bevaras med de höga träden.

VEGETATION

På ett äldre foto kan man avläsa att en trädrad planterats utefter kyrkogårdens östra mur, och att det även fanns en trädkrans mot det som idag kallas kvarter 1. Det var vanligt att under slutet av 1800-talet plantera in träd som skulle inge kyrkogården en parkkaraktär, detta gjordes i samband med utflyttningen av kyrkogårdarna från stadskärnorna.

Inramning

Värdet i att låta återskapa trädkransen i sin helhet är högt. Längs den södra gränsen (B) är avsaknaden stor av en tydlig och viktig rumslighet.

Det är viktigt att de arter som finns kvar i den befintliga trädkransen är friska och hållbara i framtiden. Kompletteringar kan göras med moderna varianter som är vackra och hårdiga. Enda frågetecknen är skogsalmarna längs den norra gränsen (C). Almen har internationellt drabbats

av almsjukan, vilket troligen kommer att resultera i almens totala utslagning i hela landet. De här almarna bör man hålla ett öga på så att inga olyckor inträffar med nedfallande grenar. På sikt bör man byta ut dem till nya arter (se förslag på nytt växtmaterial nedan).

Västra sidan (D) saknar också en trädkrans. Där återfinns endast några vildväxande exemplar av björk och lönn. En etablering av en enhetlig trädrad kommer här att få den positiva effekten att man döljer väg 158. Följden blir då att man får ett så kallat 'mentalt bullerskydd' för den som besöker kyrkogården. Då man inte ser källan till bullret så blir den negativa upplevelsen av det mindre.

På den östra sidan (E) växer ett antal gamla individer utav tysklönn och skogslönn. En komplettering med fler individer av samma arter på denna sida vore önskvärt, då dessa är mycket värdefulla och helhetsintrycket blir enhetligt.

Norra delen (C) har ett antal almar som bör bevakas av en arborist för att utesluta angrepp av almsjukan. En komplettering här kan göras med lind eller lönn.

Häckar

Rygghäckar saknas på kyrkogården. På tertassmuren mellan kvarter 1 och kvarter 3 (A, G) växte fram till tidig höst 2011 en måbärshäck. En ny häck med idegran har etablerats som kommer att skapa en rumslighet i området och det är samtidigt väldigt vackert med en häck som framhäver muren.

Serviceplatser

Kyrkogårdens fyra serviceplatser ligger alla helt öppna utan inramning.

Formklippta och låga häckar runt platserna bör anläggas för att dölja de mindre vackra elementen. Serviceplatsen längs muren mellan kvarter 1 och 3 (station A) bör tas bort och istället flyttas till entrén vid parkeringsplatsen. Dagens placering är trång och förfulande mot den stiliga muren.

Yta vid parkeringen.

Yta vid parkeringen

Vid den södra entrén intill parkeringsplatsen (F) ligger idag en yta som tidigare fungerade som uppställningsplats för kyrkogårdens sandupplag mm. Idag är det en tom yta som med fördel kan planeras och snyggas upp bättre, t ex för fler parkeringsplatser. Det ger ett tråkigt och ovälkommande intryck för kyrkogårdens besökare.

Ytan är asfalterad och bör vara relativt lätt att ändra om för att få den betydligt attraktivare.

Entrén åt öster

För att tydliggöra entrén på den östra sidan av kyrkan (E och H) kan en allé längs gången upp emot kyrkobyggnaden anläggas med antingen lågvuxna träd eller rhododendronbuskar. Om denna huvudentré tydliggörs kan man få besökarna att välja den vackrare och betydligt bekvämare vägen utan trappor upp till kyrkobyggnaden.

Exempel på tänkbara lågvuxna träd i allén är glanskörsbär, klotlönn, gullregn mm. En inramning med parkrhododendronbuskar kan bli mycket stilfullt och inte minst vintertid välbehövligt med sin vintergrönska.

Växtmaterial

Plantskolehandeln tillhandahåller idag ett mycket stort och spännande växtmaterialsortiment. Sorter och kvaliteter utvecklas hela tiden. Gamla sorter som använts av tradition på kyrkogårdar i Sverige har nu fått nya bättre varianter.

Förslag på anläggning av allé (H).

Förslag på växtmaterial till inramningen

Acer platanoides 'Cleveland'	10-12 m h	Zon 1-4	Skogslönn
Acer platanoides 'Columnare'	15-17 m h	Zon 1-4	Skogslönn
Aesculus hippocastanum 'Baumannii'	12-15 m h	Zon 1-3	Fylldbl.Hästkastanj
Tilia cordata 'Greenspire'	18-20 m h	Zon 1-4	Skogslind
Tilia cordata 'Rancho'	10-12 m h	Zon 1-4	Skogslind
Quercus palustris	15-20 m h	Zon 1-3	Kärrek

Förslag på häckväxter (ska hållas friväxande)

Hypericum 'Gemo Dafo'	0,8-1 m	zon 3	Buskhyperikum
Aronia 'Glorie'	0,6-0,8 m	zon 5	Svart aronia
Spiraea 'Firelight'	0,7-1 m	zon 4	Gulbladig praktspirea
Spiraea 'Anthony Waterer'	0,6-0,8 m	zon 5	Rosenspirea
Hippophae rhamnoides 'Hikul'	1 m	zon 6	Havtorn
Physocarpus 'Summer Wine'	1,5 m	zon 4	Rödbladi g smällspirea

Fullt tänkbart är även: olika typer av återblommade buskrosor med god härdighet och friskhet. Buskrosor ska inte klippas ned varje år såsom man gör med rabattrosor, vilket gör dem lättsköta.

Förslag på häckväxter kring miljöstationer

Carpinus betulus	kvarsittande bruna blad som skydd vintertid	Avenbok
Fagus sylvatica	kvarsittande bruna blad som skydd vintertid	Bok
Ligustrum vulgare 'Atrovirens'	50% vintergrön	Vintergrön liguster
Taxus media 'Hilli'	vintergrön	Idegran
Thuja 'Smaragd'	vintergrön	Smaragdtuja

Förslag på växtmaterial till entrén i öster

Prunus serrula	6-9 m h	zon 4	Glanskörsbär
Acer platanoides 'Globosum'	4-5 m h	zon 4	Klotlönn
Laburnum watereri 'Vossii'	4-6 m h	zon 3	Gullregn
Rhododendron catawbiense 'Grandiflorum'	4-6 m h	zon 5	Parkrhododendron

ENTRÉER OCH MARK M.M.

Entréer

Det är av högsta vikt att bevara och underhålla entréerna med ursprungliga smidesgrindar. De utgör mycket viktiga delar i kyrkogårdsmiljön och skall underhållas löpande. Underhållet skall utföras med traditionella metoder och material, gångjärn skall justeras.

Gångar, markbeläggning och trappor

Gångarna är belagda med hårt packat grus och det är viktigt att den bevaras sådan. Ur både skötsel- och tillgänglighetssynpunkt är hårdpackade ytor att föredra. Den grusade gången bör kompletteras med en kantsten eller motsvarande för att motverka att den växer igen och underlätta underhåll.

Traditionellt används vad gäller grusade gångar så finns ett slitlager av stenflis, till exempel ”Tagene röd”. Under stenflisen ligger packat stenmjöl. Dessa gångvägar är lättskötta och oftast slits ogräset bort av gångtrafiken. Gångvägen fungerar även bra ur tillgänglighetssynpunkt.

Trappans lösa steg vid terrasserinegn i väster bör förankras och rättas till.

Trappräcken bör renoveras så all rost tas bort och behandlas.

Murverk

Murverken på kyrkogården är mycket viktiga att bevara ur kulturhistorisk och miljömässig synpunkt. De är vackert uppbyggda med natursten, och skall förbli kallmurade. Vid extra förstärkning skall ett kalkbaserat bruk användas. Partier med stembortfall bör en stenläggare åtgärda.

Vad gäller terrasseringsmurarna på kyrkogårdens västra sida, är det viktigt att åtgärda dessa även ur säkerhetssynpunkt. De urfallande stenarna bör justeras och fästas. De mindre omsorgsfullt uppbyggda murarna med gångfält bör prioriteras att åtgärdas. I första hand bör de plockas ner helt och återuppbyggas med större sten (lika urngravarnas terrassmurar) för att få en långsiktig, bärande konstruktion och som även kan motiveras ur kulturmiljösynpunkt. En mindre insats skulle innebära att det översta skiktet av sten tas bort (lokalt vid behov kan dock mer omfattande arbete vara nödvändigt) och att lösa stenar förankras samt att det översta skiktet sedan fästs med murbruk, på ett varsamt sätt

så att det är så lite som möjligt synligt. Ur kulturmiljösynpunkt är de kallmurade terrasseringsarna mycket karaktärsskapande för kyrkogården och skall bevaras.

Det är också viktigt att de stenar som börjar falla ur och är lösa i den högre muren mot kyrkan åtgärdas i ett tidigt skede så att inte skadorna förvärras.

Även de gravstenar som sjunkit ner i marken behöver stadgas upp.

UTRUSTNING

Bänkar/soffor

Kyrkogården saknar soffor och bänkar. Den skulle vinna mycket på att kompletteras med soffor anpassade i form och uttryck till kyrkogårdens kvaliteter.

Skyltar

Orienteringsskylt med kvarters- och gravnummer saknas och placeras till exempel i anslutning till huvudentrén, eller närmare kyrkan där gångvägarna från de olika entréerna strålar samman.

I stället för kvartersskyltar finns det stenar liggande i mark ingraverade med kvartersnummer, vilket ger ett fint och naturligt intryck. Stenarna hade vid första inventeringstillfället sjunkit ner i marken och siffrorna syntes inte. Vid senare besök var detta åtgärdat, det är viktigt att denna tillsyn görs löpande.

Serviceplatser

Serviceplatserna kan utformas på ett mer estetiskt och praktiskt sätt, se också vårt förslag under vegetationsdelen. De kan samlas ihop och koncentreras på ett bättre sätt med upphängningsanordning och sortering, de är samtliga ganska utspridda vid varje station.

Kvartersten.

BELYSNING

Befintliga stolpar kompletteras och målas med en RAL kulör, t ex en grå/grön kulör som lättar upp intrycket av dem men samtidigt smälter in i miljön. Detta för att markera kyrkogården och vara avvikande från gatan och gångstråk.

Parkarmaturen ersätts av Plurio Effect av Thorn med 35W metalhalogen. Den är rätt avbländad och riktar ljuset på mark.

Befintliga strålkastare kompletteras med diffuserande glas - då blir ljuset svagare och kontrasterna mjukare, samma strålkastare belyser hela kyrkan. Kallare ljus på tak och varmare på fasad framhäver både fasad och tak. För att spara på armaturerna bör man använda ribbat glas (en lins) som gör ljusbilden oval, så att den vinklar ut sig längst taket.

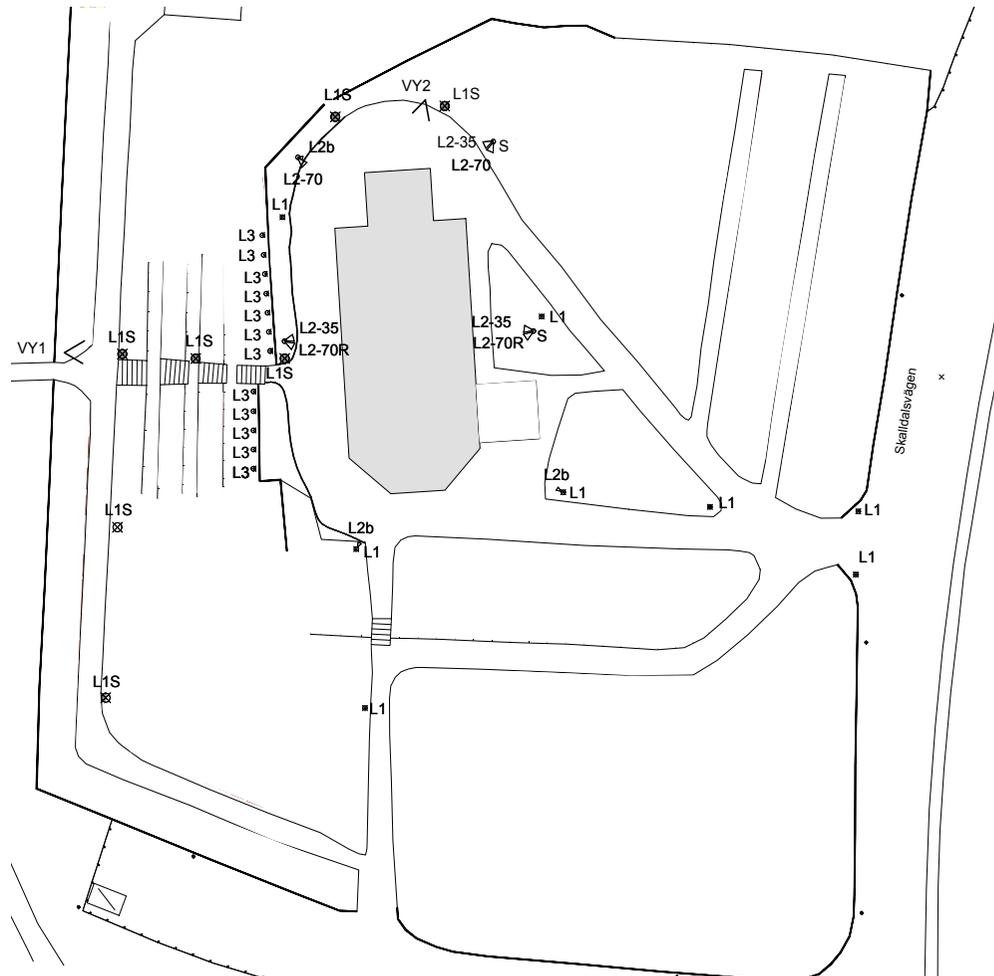
Små LED 3W markarmaturer belyser en del av stenmuren med kallt ljus och samtidigt framhäver fasaden på ett varmt sätt. Samtidigt minskas kontrasten mellan ljus och skugga.

(Se ritning samt bildmontage.)

Illustration av belysning från kyrkogårdsentrén i väster med trappa och varmt ljus på kyrkofasaden samt kallt strålände på taket.

Illustrationsplan Utveckling belysning

- L1 Parkarmatur Plurio Effekt Thorn MT35W
- ⊗ L1 Befintlig stolpe förses med ny armatur
- Befintlig stolpe
- S Ny stolpe
- ⊗ L1S Ny armatur + ny stolpe

- L2 Strålkastare Tyco 20 SBP, Ljuskälla, spridningsvinkel och tillbehör enligt nedan
- ▽ L2b Befintlig strålkastare förses med diffuserande glas riktas mot fasad
- ▽ L2-35 Strålkastare MT 35w 830 bredstrålande med diffuserande glas riktas mot fasad
- ▽ L2-70 Strålkastare MT 70w 840 smalstrålande riktas mot tornets tak
- ▽ L2-70R Strålkastare MT 70w 840 smalstrålande ribbat glas riktas mot tak
- ⊗ L3 Markstrålkastare Tapioca Ares LED 3W kallvit belyser stenmur

Befintliga stolpar målas i en RAL kulör i en grå/grön kulör, parkaarmaturen byts ut.

GRAVANORDNINGAR

Kulturhistoriskt värdefulla gravar

Göteborgs Stadsmuseum (1999) har pekat ut gravar med stort, omistligt kulturhistoriskt värde som ska bevaras för framtiden.

För Askim södra kyrkogård bedömdes att alla gravar före 1920 skulle registreras enskilt. Dessutom var följande kriterier avgörande för enskild registrering:

- Alla gravvårdar med järndetaljer
- Gravvårdar med speciell konstnärlig utformning
- Gravvårdar med tidstypisk utformning
- Gravplatser med buxbomshäck eller sedumtäckt yta
- Gravplatser av person- och stadshistoriskt intresse.

I de av Archidea tidigare utförda BoU-planerna, har gravvårdar som kyrkogårdsförvaltningen utpekade till Kulturgravar, benämnts under kategorin "Övrigt". Kriterierna för att ingå i denna kategori har varierat, men i de flesta fall har det funnits en kulturhistorisk motivering, både historiskt och att utifrån att gravplatsen utgör en viktig del som karaktärsskapande inom kyrkogårdsmiljön. Då kyrkogårdsförvaltningen anser att "Övrigt" är ett ottydligt begrepp ändras denna benämning till "Kulturhistorisk miljö" i 2011 års planer.

Sammanlagt rör sig detta om 26 stycken varav 19 förvaltas av enskilda gravrättsinnehavare och sju förvaltas av kyrkogårdsförvaltningen. Fyra ingår i kategorin Kulturhistorisk miljö och förvaltas av Kyrkogårdsförvaltningen.

När en gravanordning som är bedömd som kulturhistoriskt värdefull tillfaller kyrkogårdsförvaltningen ska den hanteras varsamt så att varken den specifika gravanordningen eller kyrkogårdens huvudsakliga karaktär förvanskas.

Precisering av värde

Göteborgs kyrkogårdsförvaltning har inte tillgång till Göteborgs stadsmuseums individuella registrering av gravanordningar. En karta med utpekade gravar finns till hands, men närmare precisering över varför just dessa gravar är utpekade saknas. Samtidigt har kyrkogårdsförvaltningen ingen rutin på att precisera registreringen av "nya" Kulturgravar i gravregistret. Idag är det därför svårt att tolka huruvida en gravanordning exempelvis är utpekad som bevarandevärd under det generella kriteriet "Äldre än 1930" eller det mer specifika "Gravplats av person- eller stadshistoriskt intresse", eller om den ens anses ha ett kulturhistoriskt värde. Bevarandeanspråket kan därför orsaka förvirring och

upplevas som subjektivt och opålitligt, vilket i förlängningen inte främjar en god planering av bevarandet av kyrkogårdens gravanordningar eller utvecklingen av kyrkogården.

En viktig förändring i registreringsrutinen i gravregistret är därför att precisera kriterier för varför en grav har ett stort kulturhistoriskt värde. På så sätt blir kunskapen och förståelsen djupare hos fler inblandade, samtidigt som framtida inventeringar och dokumentation har ett bättre underlag. Uppfattningar av vad som är värdefullt att bevara idag förändras med tiden, och ett revideringsarbete blir bättre utfört om ursprungligt underlag är tydligt och väl motiverat.

Återupplåtelse

I det upprättade bevarandeförslaget för Askims kyrkogårdar (*Göteborgs stadsmuseum 1999, s. 74-75*) står bl.a att *Samtliga gravvårdar på Askims... södra kyrkogård före 1920 har bedömts särskilt viktiga att bevara.*

Problem uppstår då kyrkogårdsförvaltningen i framtiden återfår allt för många gravanordningar med utpekad stort kulturhistoriskt värde. En hållbar praktisk och ekonomisk skötsel av dessa måste kunna

upprätthållas, varför viss återupplåtelse av nämnda gravar kan vara nödvändigt för att begränsa beståndet av kyrkogårdsförvaltningsägda gravanordningar till en rimlig nivå. Dessutom måste efterfrågan på nya gravplatser inom kyrkogården kunna mötas.

Det är därför nödvändigt att kontinuerligt se över beståndet Kulturgravar för att se på alternativa lösningar på bevarande- och utvecklingsmöjligheter av dessa. Genom att man preciserar gravanordningars kulturhistoriska värden vid inventeringstillfällen samt vid återtagande från privatperson - om gravanordningen tillfallit kyrkogårdsförvaltningen - är det möjligt att dela upp nuvarande kategori *Kulturgravar* i två kategorier: "Kulturgravar" och "Kulturhistorisk miljö". Fortfarande gäller att samtliga gravanordningar äldre än 1930 har stort kulturhistoriskt värde och skall bevaras, vårdas på plats, får inte flyttas eller avlägsnas. Men vad gäller återupplåtning har Bou-2011 reviderat 1997 års riktlinjer ("*Alla gravanordningar äldre än 1930 skall bevaras och vårdas på plats. Återlämnade gravanordningar äldre än 1930 skall ej återupplåtas*") till (s. 15):

... Ett urval ska upptas som Kulturgravar och ska inte upplåtas, och ett urval ska

upptas som Kulturhistorisk miljö och bör om möjligt inte återupplåtas. Kriterier för statusen Kulturgravar och Kulturhistorisk miljö ska preciseras i förvaltningens gravregister.

Vad som är *möjligt* eller inte avgörs av kyrkogårdens platsbrist, ekonomi och prioritetsordning inom ett eventuellt stort antal Kulturgravar. Dessutom avgörs urvalet av hur respektive gravanordning ser ut; om det är praktiskt möjligt att en återanvändning kan genomföras utan att skada helheten (*se vidare under rubriken Upplåtelseavtal*). Kontinuerlig diskussion kring kyrkogårdens karaktär och konsekvenser av återupplåtelse bör hållas levande.

För grundläggande kunskapsunderlag var efter man kan ta beslut kring Kategoriindelning krävs revidering av inventeringen från 1997 vart 10:e år, samt som tidigare nämnts kontinuerlig kontroll vid tillfällen för återtagande, om gravanordningen tillfallit kyrkogårdsförvaltningen. Gravordningarnas värde skall preciseras och beståndet eventuellt revideras i samråd med antikvarisk kompetens. Inventeringar bör bestå av en karta med kyrkogårdens särskilt värdefulla gravanordningar utpekade tillsammans med preciserade urvalskriterier samt foto bifogade över varje utpekat

objekt. Material både för arkivering samt som tillgängligt underlag bör tas fram.

Upplåtelseavtal

Idag är återanvändning ofta både ekonomiskt fördelaktigt och förenligt med kretsloppstänkandet och sparandet av jordens naturresurser för att skapa en hållbar utveckling av miljön, varför många väljer detta alternativ. När det gäller kulturhistoriskt värdefulla gravar är det dock särskilt viktigt att omarbetning sker på ett för gravvården tidstypiskt sätt i fråga om bearbetning, utformning och generell utförande, se *Vid återanvändning av kulturhistoriska gravvårdar*, sid 66.

Det är av högsta vikt att inte förbise dessa gravanordningarnas kulturhistoriska värde om man återupplåter platsen till privatperson. Upplåtaren (kyrkogårdsförvaltningen) kan enligt Begravningslagen besluta om begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt, nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur. Begravningslagen revideras den 1 maj 2012 vilket bl a innebär att lagen blir tydligare med att en gravrätt kan upplåtas med begränsningar. De begränsningar som är aktuella gäller i huvudsak gravanordning och rätten att smycka gravplatsen. Det skall framgå i vilket avseende gravrätten

får begränsas, liksom gravrättsinnehavarens skyldigheter.

I samband med återupplåtelse av dessa speciella gravar bör därför ett avtal upprättas mellan upplåtare och kommande gravrättsinnehavare för att säkerställa att kravet på bevarande och vård även efterlevs i privat regi:

- *Återupplåtes gravanordningar i kategorin Kulturhistorisk miljö ska detta göras efter genomförd dokumentation och med kunskapsberedande information samt Upplåtelseavtal från kyrkogårdsförvaltningen så att varsamhet efterföljs och bevarande säkerställs.*

Skyddet av gravanordningarna kan genom Upplåtelseavtal i förlängningen också bättre säkerställas genom att Länsstyrelsen blir tillsynsmyndighet enligt Kulturminneslagen § 13;

- *Avlägsnande eller väsentlig förändring av gravvårdar som tillskrivs kulturhistoriskt värde och som är i förvaltningens ägo (Kulturgravar) eller under återupplåtelseavtal (Kulturhistorisk miljö) kräver Länsstyrelsens tillstånd.*

Väsentlig ändring i det här fallet gäller små åtgärder som var för sig är betydelselösa, men som får betydelse för anläggningens helhet om de upprepas, t.ex borttagande av gravramar och staket kring gravplatserna.

Vid återanvändning av kulturhistoriska gravvårdar

Vid omarbetning av kulturhistoriskt värdefulla vårdar krävs, för ett fullvärdigt beslut, en högre grad av hantverksskicklighet och stenkunskap än för nytillverkning. Det är viktigt att inte det kulturhistoriska värdet förvanskas genom bearbetningsteknik och stil som avviker från det som är tidssypiskt för den ursprungliga gravvården.

Vid bearbetning av kulturhistoriskt värdefulla gravanordningar för återanvändning bör följande riktlinjer gälla;

- *gravvårdar får inte utsättas för uppenbar risk att förstöras eller förlora sitt unika värde genom omarbetning*
- *rengöring, omslipning eller nedhuggning av textyta får inte medföra att ursprungliga bearbetningar eller materialegenskaper förstörs*

- *text, stil och val av dekor samt bearbetning skall överensstämma med anordningens ursprungliga utförande och tidsepok.*

Gravvårdar och kors av gjutjärn har oftast en förhöjd inskription som vi saknar lämplig teknik för att ersätta. Sådana bör därför få stå kvar på sin plats utan att återanvändas. Det finns emellertid modeller med inskriften placerad på utbytbara metallskyltar, vilket möjliggör en meningsfull återanvändning. Detsamma kan gälla gravvårdar av gjutbrons samt smide av järn eller koppar.

I vissa fall där själva inskriptionen är värdefull kan det vara lämpligt att istället för ombearbetning av text vända på vårdan och omarbete baksidan till en ny framsida.

Kunskapsunderlag

Kunskapsunderlag samt diskussionsmöjligheter för ökad förståelse av specifika gravvårdars och fältens generella karaktär bör erhållas privatpersoner av kyrkogårdsförvaltningen. På så sätt kan exempelvis riktlinjer kring hänsyn följas:

- *Vid ett återlämnande av gravrätten så överlåter gravrättsinnehavaren*

gravanordningen. Stenramar utan vård bör bevaras men kan återupplåtas. Vid uppförande av ny vård ska hänsyn tas till karaktär och äldre gravanordningar kring platsen.

Det som är viktigt är att alla led inom förvaltningen är kontinuerlig uppdaterade kring vad som gäller för Askims kyrkogårdar och vad karaktär och värden består av på just dessa kyrkogårdar. Den vanligaste orsaken till att kyrkogårdarna sakta med säkert kan förändra karaktär och förlora sitt kulturhistoriskt värde, är de små återkommande förändringarna som inte ses över kontinuerligt. För att undvika detta måste man tänka långsiktigt och ha en god kommunikation mellan samtliga inblandade.

